

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԳԱԼՍՏՅԱՆ ՄԻՀՐԱՆ ՎԱՐԴԳԵՍԻ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՍՈՑԻԱԼ-ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ

Է.00.04. «Ազգագրություն» մասնագիտությամբ
պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական
աստիճանի հայցման ատենախոսության

ՄԵՂՍԱԳԻՐ

ԵՐԵՎԱՆ – 2016

ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ И ЭТНОГРАФИИ
НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

ГАЛСТЯН МИГРАН ВАРДГЕСОВИЧ

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертации на соискание ученой
степени доктора исторических наук
по специальности 07. 00.04 «Этнография»

Ереван – 2016

Ատենախոսության թեման հաստատվել է ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գիտական խորհրդում

Պաշտոնական ընդդիմախոսներ՝ պ.գ.դ., պրոֆ. Է.Գ. Մինասյան
պ.գ.դ., պրոֆ. Ս.Ս. Մկրտչյան
պ.գ.դ. Ռ.Ս. Կարապետյան

Առաջատար կազմակերպություն՝ Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության թանգարան

Ատենախոսության պաշտպանությունը կայանալու է 2016թ. Նոյեմբերի 10-ին՝ ժամը 14.00-ին, ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտում գործող ԲՈՀ-ի 007 հնագիտության և ազգագրության մասնագիտական խորհրդում (հասցե՝ Երևան-0025, Չարենցի 15):

Ատենախոսությանը կարելի է ծանոթանալ ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի գրադարանում:

Սեղմագիրը առաքված է 2016թ. հոկտեմբերի 10-ին՝ Մասնագիտական խորհրդի գիտական քարտուղար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու Հ.Ա.Մելքոնյան

Тема диссертации утверждена на заседании ученого совета Института археологии и этнографии НАН РА

Официальные оппоненты: д.и.н., проф. Э.Г. Минасян
д.и.н., проф. С.С. Мкртчян
д.и.н. Р.С. Карапетян

Ведущая организация: Мемориальный комплекс Сардарapatской битвы, Национальный музей этнографии Армении и истории освободительной борьбы.

Защита состоится 10 ноября 2016 г. в 14.00 часов, на заседании специализированного совета 007 по археологии и этнографии при Институте археологии и этнографии НАН РА (адрес: Ереван-0025, ул. Чаренца, 15).

С диссертацией можно ознакомиться в библиотеке Института археологии и этнографии НАН РА

Автореферат разослан 10 октября 2016 г.

Ученый секретарь специализированного совета:
кандидат исторических наук У.А. Мелконян

ԱՏԵՆԱՄՈՍՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ

Թեմայի արդիականությունը: XX դարի վերջին և XXI դարի սկզբին աշխարհաքաղաքական փոփոխությունների, հաղորդակցության տեխնոլոգիաների զարգացման, տնտեսության համաշխարհայնացման, պատերազմների, ներգաղթի մոդելում տեղի ունեցող փոփոխությունների հետևանքով բնակչության միջալետական տեղաշարժերը ողջ աշխարհում ընդգրկել են մեծ մասշտաբներ՝ ներառելով բազում էթնիկ հանրություններ և հասարակական կյանքի տարբեր ոլորտներ: Միգրացիան իր անմիջական ազդեցությունն է թողնում տնտեսական, քաղաքական, միջէթնիկ հարաբերություններին վրա և դառնում սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների կարևոր գործոն:

Հետխորհրդային Հայաստանի առջև ծառայած կարևոր հիմնախնդիրներից է զանգվածային արտագաղթը՝ սոցիալ-տնտեսական, էթնոժողովրդագրական և մշակութային հետևանքներով: Պատմական հայրենիքը կորցրած և բռնագաղթ տեսած հայ ժողովրդի համար արտագաղթի երևույթը տազնապահարույց է և մեր օրերում խոր ու համակարգային վերլուծության կարիք ունի: Օրեցօր աճող բնակչության աշխատանքային միգրացիան, որպես Հայաստանից արտագաղթի կարևոր գործոն, նոր երևույթ չէ: այն ուղեկցում է հայ էթնոսին իր պատմական զարգացման ողջ ընթացքում: Աշխատանքային միգրացիան ժամանակակից հայկական հասարակությունում ընդհանուր առմամբ արժևորվում է որպես տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթ, իսկ անհատի, ընտանիքի, էթնոսի և հասարակության մակարդակով պատշաճ ուշադրության չեն արժանանում երևույթի էթնոմշակութային և սոցիալական հետևանքները: Հետևաբար, Հայաստանի համար արդիական են նաև միգրացիայի հետևանքով առաջ եկած այդ իրողությունների ուսումնասիրությունը և հետագա կարգավորման առումով տեսական ու գործնական նոր մոտեցումների մշակումը: Աշխատանքային միգրանտները, երկար տարիներ ապրելով և աշխատելով այլէթնիկ միջավայրում, շփվելով տեղի բնակչության հետ, կրում են մշակութային որոշակի ազդեցություն: Այդ առումով արդիական հիմնախնդիր է, թե միգրացիան ինչ ազդեցություն է թողնում նրանց մշակութի, լեզվի, ինքնագիտակցության վրա, և այդ ոլորտում ինչ համամասնության մեջ են բուն էթնիկ ու փոխառված մշակութային տարրերը: Մյուս կողմից՝ միգրանտներն արտահանում են իրենց մշակութային արժեքները, քանի որ նրանք միայն լոկ տեղաշարժվողներ չեն. սոցիալական հարաբերությունների և ինստիտուտների մի համակարգից տեղափոխվում են մեկ այլ՝ սոցիալ-մշակութային նոր միջավայր:

Արդի փուլում կարևորվում է նաև այլէթնիկ միջավայրին միգրանտների ձուլման խնդրի ուսումնասիրությունը. մասնավորապես միգրացիայի հետևանքով նրանց շրջանում էթնոտարանջատող (մենք-նրանք) և էթնոմիավորող գործընթացներում տեղի ունեցող փոփոխությունները:

Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի ուսումնասիրությունը ներկայում կարևորվում է նաև միջէթնիկ հարաբերությունների

կարգավորման տեսանկյունից:

Ատենախոսության նպատակը և խնդիրները: Ատենախոսության գլխավոր նպատակը Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հետևանքով միգրանտների և նրանց ընտանիքների, էթնոսի և հասարակության մակարդակով տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոխակերպումների բացահայտումն է՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջանների համեմատական լայն համատեքստում:

Հետազոտության օբյեկտը Հայաստանի քաղաքացիներն են (նաև ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները), որոնք խորհրդային շրջանում և 1990-ական թվականներից հետո կարճաժամկետ (մինչև մեկ տարի) և երկարաժամկետ (մեկ տարի և ավելի) տևողությամբ աշխատանք գտնելու նպատակով մեկնել են հանրապետությունից:

Հետազոտության առարկան Աշխատանքային միգրանտների շրջանում տեղի ունեցող էթնոմշակութային և սոցիալական փոխակերպումներն են:

Ատենախոսությունում առաջադրվել և քննարկվել են հետևյալ հիմնախնդիրները.

- պատմական լայն համատեքստում վերլուծել արտագնացության զարգացման միտումները և այդ տեսանկյունից հայ էթնոսի փորձը և ավանդույթները.
- բացահայտել աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-ժողովրդագրական բնութագրերը և էթնիկ գործոնի դերը այդ խմբերի ձևավորման գործում.
- քննարկել աշխատանքային միգրացիայի պատճառները և միգրացիոն վարքի ձևավորման էթնիկ գործոնները.
- վերլուծել միջէթնիկ շփումների ազդեցությունը մշակութային ինքնության վրա և ընտանիքի մոդելում փոխակերպումների հարցում.
- ուսումնասիրել աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-մշակութային և էթնոժողովրդագրական հետևանքները:

Ատենախոսությունում որպես **կանխավարկած** առաջ է քաշվել այն ենթադրությունը, որ աշխատանքային միգրանտների շրջանում տեղի ունեցող սոցիալական և էթնոմշակութային փոխակերպումները պայմանավորված են այլէթնիկ սոցիալ-մշակութային միջավայրի բնութագրերով, տեղի բնակչության հետ շփումների տևողությամբ և միգրանտների սոցիալական ներուժով (սեռ, տարիք, կրթություն, որակավորում, մասնագիտական պատրաստվածություն) և կուտակված փորձով:

Հիմնախնդրի ուսումնասիրության աստիճանը: Հայագիտության մեջ այդ հիմնախնդիրն ուսումնասիրվել է ազգագրական և բնահայրասական տեսանկյունից՝ անդրադառնալով վաղ և միջնադարյան ժամանակաշրջաններում ձևավորված պանդխտության թեմային: Այս առումով հայ մեծերից իրենց անուրանալի վաստակն ունեն Ղ. Ալիշանը, Բաֆֆին, Մ. Նալբանդյանը, Գ. Սրվանձտյանցը, Կոմիտասը, Մ. Աբեղյանը, և այլք, որոնք զբաղվել են միջնա-

դարյան ձեռագրերով, ժողովրդի մեջ ապրող երգերի հավաքման և այդ թեմայի քննական վերլուծության աշխատանքներով: Նշված հիմնախնդրի պարզաբանման հարցում մեծ է Ե. Լալայանի և Ստ. Լիսիցյանի վաստակը: Նրանք իրենց աշխատություններում հանգամանորեն քննարկել են հայոց մեջ պանդխտության տարածվածությունը, պատճառները, մասնակիցների զբաղվածության ոլորտները, մեկնելու վայրերը, ինչպես նաև երևույթի ազդեցությունը պանդխտի ընտանիքի վրա: XIX դարի 80-ական թվականներից պանդխտության թեմայի վերաբերյալ արժեքավոր նյութեր են հրատարակվել «Սուրճ», «Մշակ», «Արձագանք», «Մասիս», «Նոր-դար» և այլ պարբերականներում: Արտագնացության մասշտաբների, շարժունակության վերաբերյալ ուշագրավ նյութեր կան նաև նախահեղափոխական շրջանում լույս տեսած վիճակագրական ժողովածուներում: Արտագնացության խնդրի արծարծման առումով կարևորում ենք նաև խորհրդային տարիներին ընդունված կուսակցական-կառավարական փաստաթղթերը, որոնք հիմք են այդ երևույթի վարչական կարգավորման համար, ինչպես նաև համամիութենական մարդահամարի տվյալները: Խորհրդային տարածքում աշխատանքային միգրացիայի պատճառների, միտումների, ձևերի, ուղղությունների վերաբերյալ առկա են բազմաթիվ գիտական աշխատություններ և հետազոտություններ: Այդ շրջանում, պայմանավորված միգրացիոն գործընթացներով, արժևորվել են նաև միգրանտների աղապտացիայի և սոցիալ-մշակութային փոփոխությունների խնդիրները:

Ատենախոսության տեսական հիմքում հաշվի են առնվել Է. Ռավենշտեյնի, Է.Ս. Լիի, Մ. Ֆրիդմանի, Պ. Սեմյուելսոնի, Դ.Մեսեյի, Ի. Վալերշթեյնի, Ս. Մասենի, Ա. Սմիթի, Ա. Ռոնա-Տասի, Յու. Հարությունյանի և նրա գործընկերներ Պ. Բուդիեի, Օ. Բրեդնիկովայի, Ե. Սարովսկայայի, Ե. Տյուրյուկանովայի, Վ. Դյատլովի, Ս. Ռյազանցնի և այլ հեղինակների միգրացիայի վերաբերյալ գիտական մի շարք կարևոր մտեցումները:

Հայաստանում աշխատանքային միգրացիայի ուսումնասիրության արդի վիճակը վերլուծելիս կարող ենք առանձնացնել հետևյալ մի քանի ուղղությունները.

Առաջին՝ միգրացիայի վերաբերյալ գործող ՀՀ օրենքները, Հայաստանի Հանրապետության և այլ պետությունների միջև կնքված երկկողմ և բազմակողմ համաձայնագրերը, որոնք այդ խնդրի կարգավորման կարևոր իրավական փաստաթղթերն են: Այդ հարցում էական են նաև կառավարության շրջանակներում գործող ինստիտուցիոնալ կառույցների իրականացրած ընտրանքային հետազոտություններն ու արտաքին միգրացիայի վերաբերյալ պարբերաբար հրատարակվող վիճակագրական տվյալները: Դրանք հիմնականում անդրադառնում են միգրացիայի տնտեսական պատճառներին, միգրանտների սոցիալ-ժողովրդագրական նկարագրին, մեկնողների և վերադարձողների թվին, միգրացիայի ուղղություններին, միգրանտների դրամական փոխանցումներին: **Երկրորդ՝** Հայաստանի գիտական շրջանակներում, մասնավորա-

պես տնտեսագետների, ժողովրդագիրների, սոցիոլոգների, ազգագրագետների, և գիտական հետազոտական կենտրոնների աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ հրատարակած գիտական աշխատությունները: Այս տեսանկյունից արժևորում ենք Վ. Խոջաբեկյանի, Գ. Պողոսյանի, Լ. Հարությունյանի և Ռ. Եզանյանի աշխատանքները, որոնք անդրադարձել են միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական մի շարք կարևոր հիմնահարցերի: Ազգաբանության առումով առանձնակի ուշադրության են արժանի Վ. Սվազյանի, Հ. Մարությանի, Ռ. Կարապետյանի գիտական աշխատությունները, որոնք վերաբերում են ինքնության և հայկական սփյուռքի ձևավորման հիմնախնդիրներին: Պատմական համատեքստում արտագնացության հետևանքով աղձնիքահայերի նահապետական գերդաստանի տրոհման և փոքր ընտանիքների ձևավորման հարցերին է անդրադարձել Ռ. Նահապետյանը: ՀՀ-ում սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների գործընթացում բնակչության տեղաշարժերի և դրանց սոցիալ-քաղաքական հիմնախնդիրներն է քննարկել Է. Մինասյանը: **Երրորդ** միջազգային կառույցների և Հայաստանում գործող ոչ կառավարական կազմակերպությունների միգրանտների հետ կատարած աշխատանքները և իրականացրած հետազոտությունները: Հասարակական կազմակերպությունների այդ աշխատանքները հիմնականում ֆինանսավորում են միջազգային կառույցները թելադրելով աշխատանքի հնարավոր ուղղությունները և մեթոդները:

Տեսական և մեթոդաբանական մոտեցումները: Ատենախոսությունում աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-մշակութային հիմնախնդիրների ուսումնասիրության մեթոդաբանական հիմքը ազգագրությունում և էթնոսոցիոլոգիայում ընդունված միջառարկայական համալիր մոտեցումներն են, իսկ աշխատանքի էմպիրիկ հիմքերն ապահովել են հեղինակի իրականացրած էթնոսոցիոլոգիական հարցումները և հավաքած դաշտային ազգագրական նյութը, որը ժամանակագրական առումով ընդգրկում է 1980-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Գիտարշավների և անհատական գործուղումների միջոցով 1986-1988թթ. էթնոսոցիոլոգիական հարցումներ և դաշտային նյութեր են հավաքվել ՀԽՍՀ Կամոյի, Մարտունու, Սպիտակի, Կալինինոյի, Արթիկի, Ախուրյանի, Աբովյանի վարչատարածքային շրջաններում, 1999 թ. Երևան քաղաքում, 2005-2007 թթ. Շիրակի, Գեղարքունիքի, Կոտայքի, Վայոց ձորի, Լոռու, Արմավիրի մարզերում, 2007 թ., 2008 թ. և 2011 թ. Տավուշի, 2009 թ. Սյունիքի, 2012 թ. Լոռու, 2013 թ. Կոտայքի, 2014 թթ. Գեղարքունիքի, Արմավիրի, Արարատի, Լոռու, Շիրակի, Արագածոտնի մարզերում և Երևանում բնակվող ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում, 2015 թ. Արարատի մարզում:

Ընդհանուր առմամբ, հարցմանը մասնակցել է միգրանտ ունեցող 1344 ընտանիք:

Միգրանտների և նրանց ընտանիքների շրջանում անցկացվել են նաև 103 խորացված և 39 ֆոկլորախմբային հարցումներ: Նրանց վերաբերյալ տեղեկա-

տվությունը հավաքվել է էթնոսոցիոլոգիական հարցաթերթային հարցման միջոցով, տարածքային տիպի եռաստիճան ընտրանքի ձևավորման սկզբունքով՝ նախ հիմք ընդունելով մարզերի բնակչության միջպետական տեղաշարժերի վիճակագրական ցուցանիշները, այնուհետև բնակավայրի տիպը (գյուղ-քաղաք) և միգրանտներ ունեցող և չունեցող ընտանիքները: Նկատի ունենալով ՀՀ-ում ազգային փոքրամասնությունների հոծ և ցրիվ բնակվելու հանգամանքը՝ վերադարձած միգրանտների կամ նրանց ընտանիքների բացահայտման նպատակով կիրառվել են նաև «գտման» և «ձևակոչույի» մեթոդները:

Էթնոսոցիոլոգիական այդ հարցման արդյունքներն արժեքավոր են նրանով, որ հայ ժողովրդի արտաքին միգրացիոն գործընթացների առումով դրանք ընդգրկում են սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական զարգացման երկու տարբեր ժամանակագրական փուլ՝ հնարավորություն ընձեռելով այդ երևույթի միտումների վերաբերյալ ստանալու համեմատական հարուստ նյութ: Ընդ որում, այդ երկու ժամանակահատվածներում օգտագործվել է նույն հարցաթերթը՝ հարցերի որոշ փոփոխություններով:

Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտությունների անցկացման և մշակման գործընթացում ընտրույթի բազային հատկանիշների գրանցված վիճակագրական շեղումը չի գերազանցում թույլատրելի հինգ տոկոսը:

Ատենախոսության զիտական նորույթը և գործնական նշանակությունը: Աշխատանքի զիտական նորույթը, դրա գործնական և կիրառական նշանակությունն ամփոփվում են հետևյալ դրույթներում.

- Հայաստանում աշխատանքային միգրացիայի էթնոմշակութային և սոցիալական փոխակերպումների համալիր վերլուծությունը կատարվում է առաջին անգամ:
- Պատմական լայն կտրվածքով՝ խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում, աշխատանքային միգրացիայի վերաբերյալ պարբերաբար իրականացրած հետազոտությունների արդյունքների հիման վրա համեմատվում և բացահայտվում է հայ էթնոսի կյանքում կատարված սոցիալական և էթնոմշակութային փոփոխությունների ամբողջական բնույթագիրը:
- Աշխատանքային միգրացիայի պատճառների, միգրացիոն վարքագծի ձևավորման վրա ընտանիքի կառուցվածքի, խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունների, ծախսերի ուղղվածության հարցում հատուկ ուշադրություն է դարձվում էթնիկ գործոնի դերին, այլէթնիկ միջավայրում նրանց ադապտացիայի և մշակութային ինքնության պահպանման խնդիրներին:
- Աշխատանքում առաջին անգամ ուսումնասիրվում և համեմատվում են հայերի և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների աշխատանքային միգրացիայի միտումները և առանձնահատկությունները, միգրացիայի դերը ազգամիջյան հարաբերությունների գործում:

- Անհատի, ընտանիքի, համայնքի, էթնոսի և հասարակության մակարդակով ներկայացվում է աշխատանքային միգրացիայի երկակի ազդեցության համեմատական մոդելը:
- Ատենախոսության գործնական նշանակությունը պայմանավորված է նրանով, որ տեղ գտած դրույթները հնարավորություն են տալիս կատարելու մի շարք առաջարկություններ Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիայի հետագա կարգավորման և նոր հայեցակարգերի և քաղաքականության մշակման առումով:
- Ատենախոսությունում խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում կատարված էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության համեմատական տվյալների մեծ մասն առաջին անգամ է դրվում գիտական լայն շրջանառության մեջ:
- Ատենախոսությունում տեղ գտած մի շարք հիմնահարցեր այդ խնդիրներով զբաղվող մասնագետների համար կարող են ունենալ տեսական ճանաչողական և գործնական նշանակություն:

Աշխատանքի փորձաքննությունն ու պաշտոնական հավանությունը:

Աշխատանքն ամբողջությամբ քննարկվել և հավանության է արժանացել ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի էթնոսոցիոլոգիայի և ազգագրության բաժինների համատեղ նիստում: Ատենախոսության հիմնական դրույթները հրատարակված են երկու մենագրություններում և երեսունից ավելի գիտական հոդվածներում: Ատենախոսության մեջ քննարկվող հայեցակետերը, դրույթներն ու հարցադրումները հեղինակը ներկայացրել է հանրապետական և միջազգային գիտաժողովներում, դրանք ներկայացվել են Հայաստանում և արտասահմանում լույս տեսած հրատարակություններում:

Աշխատանքի կառուցվածքը: Ատենախոսությունը բաղկացած է ներածությունից, հինգ գլուխներից համապատասխան բաժիններով, եզրակացությունից, հապավումների, օգտագործած սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկից:

**ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ՆԻՄՆԱԿԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ**

Ներածությունում ներկայացված են ատենախոսության արդիականությունը, նպատակն ու խնդիրները, դրա իրականացման տեսական և մեթոդաբանական հիմքերը, աղբյուրները և օգտագործած գրականության համառոտ տեսությունը, գիտական նորույթը և գործնական նշանակությունը:

**ԳԼՈՒԽ ԱՌԱԶԻՆ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՑԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՑԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՄԻՐՈՒԹՅԱՆ
ՏԵՄԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈՂԱԲԱՆԱԿԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ**

Հայաստանում աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-մշակութային հիմնախնդիրները բացահայտելու համար այս գլխում նպատակահարմար ենք

համարել անդրադառնալ Հայաստանում և արևմտյան երկրներում միգրացիայի վերաբերյալ գոյություն ունեցող տեսություններին և մոտեցումներին: Դրանք կնպաստեն Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի տեսական և գործնական խնդիրների պարզաբանման և հետագա կարգավորման առումով նոր մոտեցումների ձևավորմանը:

1.1. Միգրացիայի ուսումնասիրության տեսական հիմնահարցերը

Արդի շրջանում միգրացիան ընդհանուր առմամբ արժևորվում է որպես զուտ տնտեսական և ժողովրդագրական երևույթ, և միգրանտի տեղն ու դերը դիտարկվում են այդ գիտակարգերի տեսանկյունից: Տնտեսական մոտեցման կողմնակիցները երբեմն անտեսում են միգրացիա առաջացնող սոցիալ-մշակութային գործոնները և նոր միջավայրում նրանց ադապտացիայի առանձնահատկությունները: Է. Ռավենշտայնը միգրացիայի գլխավոր պատճառ համարում է տնտեսական գործոնը և ավելի բարձր վարձատրվող աշխատանքը, Է. Ս. Լին առանձնացնում է միգրացիա առաջացնող գործոնների տարբեր խմբեր՝ պահպանող, ձգող և վանող, որոնք պայմանավորում են միգրանտների ժամանումը և մեկնումը: Ըստ նոր դասական տեսության (Մ. Ֆրիդման, Պ. Սեմյուելսոն) միգրացիայի ազդակ են համարվում ելքի և մուտքի տարածքների տարբերությունները: Միգրացիոն հոսքերը տեղի են ունենում ցածր վճարվողից դեպի բարձր վճարվող տարածաշրջաններ՝ դրանց միջև տեղի տալով կապիտալի շրջանառության:

Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հիմնախնդիրների համատեքստում անդրադառնանք նաև երկակի աշխատանքի շուկայի տեսությանը, ըստ որի՝ միջազգային միգրացիան պայմանավորված է ներգաղթյալների աշխատուժի մշտական պահանջարկով, որն առկա է զարգացած երկրների տնտեսական կառուցվածքում: Ծագման երկրներից արտագաղթի համար կարևորվում են ցածր աշխատավարձի և բարձր գործազրկության գործոնները, իսկ ընդունող երկրներում՝ ընդհակառակը, օտարերկրյա աշխատուժի պահանջարկը: Միգրացիայի պատճառներին և հետևանքներին համաշխարհային համակարգերի տեսության շրջանակներում անդրադարձել է նաև Ի. Վալերշտեյնը միգրացիան քննարկելով աշխարհ-համակարգ հարացույցի (պարադիգմի) համատեքստում: Ըստ նրա՝ աշխարհի բաժանումը տեղի է ունենում կենտրոն-ծայրամաս ուղղությամբ, որտեղ առաջինը հանդես է գալիս որպես միգրանտ ընդունող, իսկ երկրորդը՝ ուղարկող տարածք: Ըստ սոցիալական ցանցերի տեսության (Դ. Մեսեյ)՝ միգրացիան տնտեսական զարգացման հետևանքով քաղաքական, տնտեսական և հասարակական կյանքում լայն ինտեգրացիոն գործընթացների արդյունք է: Ըստ նրա՝ աշխատավարձերի միջև տարբերությունները միգրացիայի հիմնական պատճառներից չեն. որպես գլխավոր գործոն՝ նա նշում է աշխարհում ստեղծվող միգրացիոն կառուցվածքները և ցանցերը, որոնք ապահովում են միգրանտի և նրա հայրենիքի, սփյուռքի հետ կապերն ու դրամական փոխանցումները: Այս տեսանկյունից սոցիալական ցանցերի վերաբերյալ տեսությունները հնարա-

վորություն են տալիս լուսաբանելու նաև Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի շարունակականության խնդիրը, մասնավորապես, թե սոցիալական ցանցերն ինչ դեր ունեն հանրապետությունից միգրացիոն հոսքերի ձևավորման գործում: Սոցիալական ցանցերը դիտարկում են նաև էթնիկ չափումով: Վստահությունը, հիմնված էթնիկ նույնականացման վրա, թույլ է տալիս ձևավորել «էթնիկ» սոցիալական ցանցեր, որոնք դուրացնում են տեղեկատվության շրջանառությունը այդ ցանցերի միջև, նվազեցնում հնարավոր գործարքային ծախսերը, որոնք կարող են կապված լինել անվստահության գործոնով: Այդ խնդրին անդրադարձել է մշակութային դիֆուզիոնիզմի տեսությունը, ըստ որի՝ մշակութային տարրերը տարածվում են մի վայրից մյուսը: Միգրացիայի միջոցով տեղի է ունենում տարբեր մշակույթների փոխազդեցություն, որի ընթացքում միգրանտը փորձում է լուծել երկու կարևոր խնդիր՝ միաժամանակ փորձելով պահպանել սեփական մշակութային ինքնությունը և յուրացնել օտար մշակութային արժեքները: Հետևաբար, նրանք հայտնվում են երկու տարբեր մշակույթների և սոցիալական կառուցվածքների սահմանագծում՝ լիարժեքորեն չներառվելով ո՛չ մեկի և ո՛չ էլ մյուսի մեջ:

1990-ական թթ. սկզբին մի շարք հետազոտողներ, թերահավատորեն մտենալով միգրանտների ինտեգրացում հասկացությանը, առաջարկեցին անդրազգայնության տեսությունը՝ շրջանառության մեջ դնելով «անդրմիգրանտներ» հասկացությունը՝ որպես միգրացիայի միջազգային հետազոտություններում նոր հարացույցի հիմք: Անդրմիգրանտները միաժամանակ ապրում են մի քանի տարածքում և ներառվում են մի քանի հասարակություններում, ստեղծում են նոր փոխկապակցվածություն, հաստատվում նոր միջավայրում, սակայն առանձնահատուկ կապված են նաև իրենց ազգային պետությանը և տարածքին: Նոր միջավայրում նրանք ձևավորում են սոցիալական նոր կապեր՝ միաժամանակ շարունակելով գործել իրենց նախկին հասարակության սոցիալական ցանցերում: Անդրմիգրանտները, միաժամանակ ապրելով ուղարկող և ընդունող հասարակություններում, ստեղծում են անդրազգային սոցիալական տարածք:

1.2. Աշխատանքային միգրացիայի էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրության մեթոդաբանական մոտեցումները

«Միգրացիա» (լատիներեն *migratio*, վերաբնակվել) եզրույթը բնորոշում է բնակչության, մարդկանց տեղաշարժը՝ կապված մշտական կամ ժամանակավոր բնակավայրը փոխելու հետ: Մակայն ամօրյա քննարկումներում դրա փոխարեն երբեմն օգտագործվում է նաև «գաղթ» եզրույթը. բովանդակային առումով դրանք նույնը չեն: Միգրացիան, ընդհանուր առմամբ, նաև կամավոր տեղաշարժի արդյունք է, իսկ գաղթը բռնի տեղահանության: Հայ իրականության մեջ գաղթը հիմնականում գուգորդվում է Օսմանյան Թուրքիայի՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած ցեղասպանության և բռնի տեղահանության երևույթի հետ: «Միգրացիա» եզրույթի հետ ներկա պայմաններում որպես հոմանիշ օգտագործվում է նաև «արտագաղթ» հասկացությունը: Դրանում

առաջին հերթին նկատի է առնվում սոցիալ-սոցիալական, քաղաքական պատճառներով մշտական բնակավայրի փոփոխությունը, որը, սակայն, նույնպես չի արտահայտում «միգրացիա» եզրույթի ողջ իմաստը:

Ներկա պայմաններում «աշխատանքային միգրացիա» եզրույթի փոխարեն որպես հումանիշ գիտական գրականության և առօրյա ժողովրդախոսակցական լեզվում կիրառվում են «խոպանչիներ», «արտագնացներ», «սեզոնային միգրանտներ», «սոցիալական միգրանտներ» եզրույթները: Խորհրդային տարիներին տեղի ունեցած բնակչության ժողովրդախոսակցական լեզվում միգրանտներին քամահրանքով անվանում էին «շաբաշնիկներ», «վայրի բրիգադներ», «էժան վաստակ որոնողներ», «սերմագորավներ», «կունկներ»: Հետխորհրդային շրջանում ՌԴ-ում աշխատանքային միգրանտների նկատմամբ կիրառում են նաև ծագման տարածաշրջանին և էթնիկությանն առնչվող մի շարք արտահայտություններ՝ բացասական պիտակավորմամբ: Օրինակ, ռուսերեն *кавказцы*-կովկասցիներ անվանմամբ պիտակավորում էին այդ տարածաշրջանից մեկնած բոլոր աշխատանքային միգրանտներին՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, իսկ «*азиаты*» Միջին Ասիայի պետություններից եկվորներին:

Հայաստանի տարբեր մարզերի բնակչության կողմից օգտագործվող «խոպանչիներ» (խոպան գնացողներ) եզրույթի ծագումնաբանությունը կապված է Հայրենական մեծ պատերազմից հետո՝ 1950-1960-ական թվականներին, Ղազախստանում, Միբիբում, Պոլովոյեում, Ուրալում և նախկին ԽՍՀՄ-ի տարբեր շրջաններում խոպան, անմշակ հողերի յուրացման հետ: Այն ռուսերեն *пелина* բառի թարգմանությունն է: Պետությունը կազմակերպեց հավաքներ, որին մասնակցեց նաև Հայաստանի բնակչությունը: Գեղարքունիքում և Շիրակում այդ գործընթացի մասնակիցներին անվանում էին խոպանչիներ, իսկ Տավուշում՝ խոպանիստ: Մինչ այդ նախախորհրդային շրջանի մամուլում և գրականությունում այդ անձանց նկատմամբ օգտագործվում էր պանդուխտ եզրույթը, իսկ գործընթացն անվանվում էր պանդխտություն, այսինքն՝ վտարանդի, օտարական, գաղթական, հայրենի երկրից հեռացած և օտար երկրում (երկրներում) ապրող:

«Աշխատանքային միգրացիա» եզրույթի փոխարեն ժողովրդի շրջանում հաճախ օգտագործվում է «արտագնացությունը», որը նշանակում է ուրիշ տեղ գնացող, իր մշտական վայրից այլ տեղ մեկնող, այլ տեղում աշխատանք կատարող, աշխատելու նպատակով տեղից տեղ գնացող:

Մասնագիտական գրականության մեջ «սեզոնային միգրացիա», «սեզոնային միգրանտներ» եզրույթները հաճախ գործածվում են այն մարդկանց նկատմամբ, որոնք տարվա որոշակի սեզոնին հատկապես վաղ գարնանից մինչև ուշ աշուն, մեկնում են հանրապետությունից դուրս աշխատանքի և այնուհետև վերադառնում:

Այսպիսով, տարատեսակ մեկնաբանությունների տեղիք չտալու և հասկացությունների ոլորտում հստակություն մտցնելու նպատակով աշխատու-

թյունում ընդունելի ենք համարում «աշխատանքային միգրացիա» և «արտագնացություն» եզրույթները: Սակայն այստեղ հավելենք մի կարևոր նկատառում՝ ատենախոսությունը վերաբերում է միայն այն միգրանտներին, որոնք տնտեսական գործունեություն իրականացնելու նպատակով մասնակցում են Հայաստանի սահմաններից դուրս արտաքին աշխատանքային միգրանտներին, որոնք երկարաժամկետ (մեկ տարի և ավելի) կամ կարճաժամկետ (մինչև մեկ տարի) տևողությամբ աշխատանք գտնելու նպատակով մեկնել են հանրապետությունից:

Աշխատանքային միգրանտների ուսումնասիրությանը ցուցաբերվել են հետևյալ մոտեցումները. վարչական անհատները ցանկացած ժամանակ քաղաքական որոշումների հիման վրա կարող են վերաբնակեցվել այլ աշխարհագրական տարածքում, նույնիսկ առանց բռնի տեղահանման: Դրան խթանում են բարոյական, գաղափարախոսական, քաղաքական և տնտեսական միջոցները: Պոզիտիվիստական յուրաքանչյուր անհատի կամ ընտանիքի միգրացիոն վարքագիծը դիտարկվում է որպես անհատական ընտրության արդյունք՝ կապված աշխարհագրական, տնտեսական, էկոլոգիական և այլ գործոնների հետ: Որպես միգրացիոն վարքագծի ձևավորման հիմք՝ հանդես են գալիս անհատների կամ ընտանիքների շահագրգռվածությունը և դրա շնորհիվ նրանց կենսամակարդակի բարելավումն ու եկամուտների բարձրացումը: Սոցիոլոգիական մոտեցում՝ մարդկանց միգրացիոն վարքագծի վրա ազդում է ոչ միայն նրանց անհատական նախապատվությունը, այլև էական են այն սոցիալական խմբերը, որոնց նրանք պատկանում են, ինչպես նաև այն ռեֆերենտ խմբերը (նաև էթնիկ), որոնց նորմերին նրանք կողմնորոշված են: Էթնոսոցիոլոգիական՝ աշխատանքային միգրանտների շարժունության առանձնահատկությունները քննարկվում են էթնիկ և պատմական զարգացման գործոնների տեսանկյունից: Նշված մոտեցումները հնարավորություն են տալիս անհատական, ընտանեկան, էթնոսի և հասարակության մակարդակում բացահայտելու աշխատանքային միգրացիայի ունեցած սոցիալ-մշակութային մի շարք կարևոր հիմնախնդիրներ և կատարելու դրանց լուծմանը միտված առաջարկներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ուսումնասիրության այս գլխում քննարկվել են նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային ժամանակաշրջաններում արտագնացության պատմական զարգացման գործընթացները: Այն հնարավորություն է տալիս ստանալու համեմատական հարուստ նյութ երևույթի պատճառների, միտումների, արտագնա խմբերի սեռատարիքային և սոցիալ-մասնագիտական կազմի, մեկնման ժամկետների, գործառույթների, սոցիալ-մշակութային ազդեցու-

թյան և այլ հիմնախնդիրների վերաբերյալ:

2.1. Աշխատանքային միգրացիան հայոց մեջ (XIX դարի երկրորդ կես–XX դարի սկիզբ)

Այդ ժամանակաշրջանի նյութերի քննական վերլուծությունից պարզվում է, որ արտագնացությունը, սկսած XIX դարի երկրորդ կեսից, մեծ մասշտաբներ ընդունեց ինչպես Արևելյան, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանում պայմանավորված կապիտալիստական հարաբերությունների զարգացման հետևանքով գյուղում սկիզբ առած սոցիալական շերտավորման հանգամանքով: Այդ պատճառով գյուղացիության մեծ մասը զրկվեց արտադրության միջոցներից, ծայրահեղ կարիքի ու աղքատության մեջ ստիպված էր աշխատանք փնտրել արդյունաբերական խոշոր կենտրոններում՝ Բաքվում, Թիֆլիսում, Կ. Պոլսում և այլուր: Նրանք այնտեղ մնում էին երկար տարիներ կամ հաստատում մշտական բնակություն՝ դառնալով արդյունաբերական ձեռնարկությունների կադրային բանվորներ՝ իրենց կապերը, սակայն, չխզելով հայրենի գյուղի հետ: Այդ շրջանում պանդուխտների թիվը մեծ էր Օսմանյան Թուրքիայի տիրապետության ներքո գտնվող Արևմտյան Հայաստանում. եթե 1860-ական թվականներին այն կազմում էր 15 հազ. մարդ, ապա 1886 թվականին միայն Կ. Պոլսում նրանց թիվը հասնում էր 50-60 հազարի: «Մշակ», «Արձագանք» պարբերականի էջերից տեղեկանում ենք, որ յուրաքանչյուր ընտանիք ուներ մեկ-երկու և նույնիսկ չորս-հինգ պանդուխտ: Նրանք հիմնականում մեկնում էին Կ. Պոլիս՝ զբաղվելու ջրկիրությամբ, բեռնակրությամբ: Ծանր էին նրանց ինչպես աշխատանքային, այնպես էլ կենցաղային պայմանները, որը երբեմն հանգեցնում էր պանդուխտի մահվան: Նրանց վերաբերյալ արևմտահայերի շրջանում լայն տարածում ունեին «դարիբի» և «անտունի» թեմայով երգերը: Պանդխտության մեկնողն էլ, հայրենիքում մնացողն էլ գիտակցում էին, որ օտարության մեջ ավելի վատթար վիճակ է սպասվում պանդուխտին, որ նա կա՛մ չի վերադառնալու, կա՛մ էլ վերադառնալու է հյուծված, աշխատանքի համար ոչ պիտանի:

Ինչ վերաբերում է Արևելյան Հայաստանին, ապա, ըստ վիճակագրական տվյալների, արտագնացների թիվն այստեղ զգալիորեն աճեց 1880-ական թվականներից: Ըստ «Նոր-դար» թերթի տվյալների՝ 1884 թվականին 10 ամսվա ընթացքում Չանգեզուրի միայն 36 գյուղերից Բաքու և այլ վայրեր արտագնացության էր մեկնել 2.608 մարդ, 1891 թվականին Երևանի, Մուրմալուի և Նախիջևանի գավառներից՝ 4.546 մարդ, 1892-ին՝ 4.655, 1893-ին՝ 5.326 մարդ, իսկ Նոր Բայազետի գավառից՝ աշխատունակ տղամարդ բնակչության 18-20%-ը: Այդ գործընթացին մասնակցում էին ոչ միայն հայեր, այլև Հայաստանում ապրող տարբեր էթնիկ խմբեր՝ քրդեր, ռուսներ, հույներ:

1912-1914 թթ. Երևանի նահանգում շուրջ 800 գյուղերից արտագնացության էր դիմել 119.5 հազ. մարդ, որից 37.5%-ը՝ նահանգի սահմաններ, 53%-ը՝ նահանգի սահմաններից դուրս, 5%-ը՝ արտասահման: Արևելյան Հայաստանից հիմնականում արտագնացության էին մեկնում առևտրաարդյունաբերական խոշոր կենտրոններ՝ Բաքու, Թիֆլիս, Բաթում, Գրոզնի, Ելիզավետ-

պուլ, երբեմն նաև Միջին Ասիա, Միբիր, իսկ արտերկրներից՝ Շունաստան և Ամերիկա: Արտագնացության այս ձևը շատ էր տարածված հատկապես այն ընտանիքներում, որտեղ կար երկու և ավելի աշխատունակ հասակի տղամարդ: Հիմնականում արտագնացության էր մեկնում ընտանիքի երիտասարդ կամ ամուսնացած տղաներից մեկը, և հաճախ ընտանիքի անդամների միջև տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում՝ պանդխտության մեկնողը պետք է դրսում դրամ վաստակեր, իսկ տանը մնացողը՝ վարեր տնտեսությունը:

Արտագնացության էին մեկնում նաև արհեստավորները՝ ատաղձագործները, հյուսները, բրուտները և ներկարարները: Օրինակ, Նոր Բայազետի գավառում շատ էր ներկարար արհեստավորների թիվը, որոնք հողագործական աշխատանքներն ավարտելուց հետո մեկնում էին Թիֆլիս, կամ զանգեզուր-ցիները, որոնք բրուտության մեծ վարպետներ էին և իրենց արհեստը կիրառում էին Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Այդ տարիներին տղամարդկանց հետ արտագնացության են մեկնել նաև կանայք, որոնց քանակի վերաբերյալ բացակայում են վիճակագրական հավաստի տվյալներ:

Օտար միջավայրի հետ շփումների շնորհիվ արտագնացները գյուղական կենցաղ էին ներմուծում քաղաքային մշակույթին բնորոշ մի շարք տարրեր՝ նպաստելով նահապետական գերդաստանների քայքայման գործընթացի արագացմանը և փոքր ընտանիքների ձևավորմանը: Արտագնացի երկարատև բացակայությունը երբեմն հանգեցնում էր ընտանիքներում ամուսնալուծությունների թվի աճին, նաև ընտանիքում սեռավարակային հիվանդությունների տարածմանը: Արտագնացությունը խթանեց նաև հայերի և Հայաստանում բնակվող տարբեր էթնիկ հանրույթների տարածքային շարժունությունը՝ կապելով նրանց Անդրկովկասի մի շարք քաղաքների հետ:

2.2. Խորհրդային Հայաստանի բնակչության աշխատանքային միգրացիան (XX դարի սկիզբ - XX դարի 90-ական թթ.)

Հայաստանում խորհրդային կարգերի հաստատումը, տնտեսական և հասարակական-քաղաքական հարաբերություններում տեղի ունեցած փոփոխություններն իրենց ազդեցությունը թողեցին աշխատանքային միգրացիայի բնույթի, բովանդակության, դրսևորման ձևերի և միտումների վրա: Փոխվեց նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունը: Արտագնացության տեմպերը շարունակում էին բարձր մնալ Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններում: Ծայրահեղ աղքատության, գործազրկության և սակավահողության պատճառով նրանք կրկին մեկնում էին արդյունաբերական կենտրոններ՝ աշխատանք փնտրելու: Ոչ լրիվ տվյալներով 1925թ. արտագնացության է մեկնել 23.655, իսկ 1926թ.՝ 65.000 մարդ, որից 30.000-ը՝ Հայաստանի սահմաններից դուրս, մեծ մասամբ Բաքու և Թիֆլիս: Այդ շրջանում տնտեսության զարգացման նպատակով կառավարությունը միգրացիոն գործընթացների ղեկավարման համար կիրառեց վարչական մոտեցում՝ համապատասխան օրենքների և որոշումների միջոցով արտագնացների շրջանում իրականացնելով կազմակերպված ձևով որակյալ

կադրերի հավաքագրում:

Հայրենական մեծ պատերազմի ընթացքում, բնականաբար, արտագնացության գործընթացն ընդհատվեց: Այն Խորհրդային Միությունում հետզհետե աշխուժացավ 1950-1960-ական թվականներին կապված պատերազմից հետո երկրի տնտեսության վերականգնման, ինչպես նաև Ղազախստանի, Միբրի, Ուրալի, Պոլովոյի շրջաններում խամ ու խոպան հողերի յուրացման հետ, որին ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց նաև Հայաստանը: Խորհրդային Հայաստանից կազմակերպված հավաքների միջոցով մի շարք որակյալ մասնագետներ մեկնեցին այդ շրջաններ՝ աշխատելու: Այն նշանավորեց արտագնացության զարգացման նոր փուլ. պետությունը կիրառեց միգրացիայի կառավարման վարչահրամայական մոտեցում՝ ընդուպ որոշ ընտանիքների վերաբնակեցում այդ շրջաններում: Այդ մոտեցումը հանգեցրեց սեզոնային արտագնա աշխատանքի մասշտաբների ընդլայնման: ԽՍՀՄ-ում արտագնացների տարեկան միջին թիվը 1970-ական թվականներին տատանվել է 1-2.3 միլիոնի սահմաններում: Արտագնացությունը նախկին խորհրդային տարածքում վերածվել էր աշխատուժի փոխանակման յուրահատուկ ձևի՝ աշխատանքային ռեսուրսների ավելցուկ ունեցող տարածքներից դեպի դրանց կարիքն ունեցող շրջաններ. այս առումով էական գործոն էին նաև աշխարհագրական և ելքի ու մուտքի տարածքների միջև եկամտունների տարբերությունները: Միայն Հայաստանից արտագնացության էր մեկնում մոտ 25-30 հազ. մարդ: 1988թ. Հայաստանում տեղի ունեցած աղետալի երկրաշարժի հետևանքով կրճատվեց հանրապետությունից արտագնա աշխատանքի մեկնողների թիվը: Արտագնա խմբերի հիմնական մասը երկրաշարժից անմիջապես հետո մնաց տեղում՝ ընդգրկվելու շինարարական աշխատանքներում և ակտիվ աշխատանքներ ծավալելու աղետի գոտու վերականգնման համար: Արտագնացության չափերի վրա իր ազդեցությունը թողեց նաև Արցախյան պատերազմը: Հատկապես սահմանամերձ գոտու միգրանտները հայրենիքը պաշտպանելու նպատակով այդ տարիներին չմեկնեցին արտագնա աշխատանքի մասնակցելով ռազմական գործողություններին: Խորհրդային տարիներին սեզոնային միգրանտների քանակը հատկապես բարձր էր Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններից, որը, ի տարբերության Արարատյան հարթավայրի և քաղաքային բնակչության, պայմանավորված էր աշխարհագրական դիրքով, բնակլիմայական առանձնահատկություններով: Այն իր ազդեցությունն էր թողնում գյուղատնտեսական ուղղվածության, սոցիալական ենթակառուցվածքների զարգացման, բնակչության զբաղվածության և, ընդհանուր առմամբ, կյանքի պայմանների վրա:

Խորհրդային շրջանում արտագնացությունն իր անմիջական ազդեցությունն ունեցավ Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային հարաբերությունների վրա՝ դառնալով էական գործոն նոր իրողությունների դրսևորման համար: Այդպիսի նոր իրողություն կարող ենք համարել նախկին մի շարք քաղաքային և

արտագնա գյուղական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային կազմի փոփոխությունը: Այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ նրանց ակտիվ և երկարաժամկետ միջանձնային շփումների հետևանքով արտագնա համայնքների սոցիալ-մշակութային նկարագրում դիտարկվում էին նոր դրսևորումներ: Ոչ արտագնա բնակավայրերի հետ համեմատած՝ դրանք տարբերվում էին իրենց արտաքին բարեկեցիկ տեսքով: Նրանց նյութական, հոգևոր և սոցիոնորմատիվ մշակույթում դիտարկվում էին որոշակի փոփոխություններ՝ դրսևորվելով ոչ միայն գյուղական, այլև քաղաքային, ինչպես նաև այլեթնիկ միջավայրում ձեռք բերված սպրեյակերպին բնորոշ երևույթներով: Մյուս կողմից այլեթնիկ միջավայրում հայ արտագնացները մեծ ներդրում ունեին այդ բնակավայրերի սոցիալական և մշակութային ենթակառուցվածքների ստեղծման գործում:

2.3. Աշխատանքային միգրացիայի զարգացման արդի միտումները

Հայաստանի անկախությունից հետո տնտեսական ճգնաժամի, գործազրկության բարձր մակարդակի, աղքատության, բնակչության կենսամակարդակի կտրուկ անկման և սոցիալական շերտավորման պատճառով մի քանի անգամ ավելացավ Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը: Եթե խորհրդային տարիներին այն հիմնականում ընդգրկում էր լեռնային և նախալեռնային շրջանների գյուղական բնակավայրերը, կրելով սեզոնային բնույթ, ապա հետխորհրդային փուլում դրան մասնակցեց Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակչությունը՝ կրելով նաև երկարաժամկետ բնույթ: Մոտավոր հաշվարկներով Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը տարեկան կազմում է 60 հազ. մարդ: Փոխվեցին նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունները:

Հետխորհրդային Հայաստանի արտաքին միգրացիոն տեղաշարժերի, ներառյալ՝ աշխատանքային միգրացիայի միտումները, պայմանականորեն կարող ենք բաժանել մի քանի փուլի.

Առաջին փուլ (1991-1995 թթ.)՝ Հայաստանից մեկնել է մինչև 1 մլն մարդ, կամ յուրաքանչյուր հինգերորդ բնակիչ մշտապես կամ ժամանակավորապես թողել է երկիրը: Նրանց գերակշռող մասը երիտասարդ, աշխատունակ տարիքի էր: Որպես արտագաղթի բարձր միտման կարևոր ցուցանիշ՝ հարցման մասնակիցները երբեմն մատնացույց էին անում բարձրահարկ շենքերի բնակարանների լույսերը չվառվելու հանգամանքը, ինչպես նաև ըստ փողոցների հաշվում էին, թե քանի առանձնատան դուռ է կողպեքով փակված: Այդ փուլում Հայաստանի դատարկվելու մասին էր փաստում նաև յուրաքանչյուր արտագաղթողից հետո ժողովրդի մեջ լայն տարածում ստացած՝ «վերջինը աերոպորտի լույսերը անջատելու» տարածված արտահայտությունը: Որպես արտագաղթի ցուցիչ նշվում էր նաև համայնքներում երիտասարդ տղամարդկանց բացակայությունը: Նրանք հաճախ էին բերում թաղման արարողությունների օրինակը, որը հիմնականում կատարվում էր տարեցների և

կանանց մասնակցությամբ:

Երկրորդ փուլ (1996-2001 թթ.)՝ դիտարկվել է Հայաստանից արտագաղթի միտումների նվազեցում՝ պայմանավորված սոցիալ-տնտեսական վիճակի կայունացման հանգամանքով: Ըստ վիճակագրական տվյալների այդ տարիներին Հայաստանից մշտական կամ ժամանակավորապես մեկնել է մոտ 250 հազ. մարդ կամ հանրապետության բնակչության 8%-ը: Այդ փուլում արտագաղթի առանձնահատկություններից մեկն էլ ընտանիքների միավորումն էր արտերկրում գտնվող հարազատների հետ: Հիմնականում մեկնում էին ընտանիքի երիտասարդ անդամները, իսկ տարեց ծնողները, երբեմն նաև դպրոցահասակ երեխաները մնում էին տեղում:

Երրորդ փուլ (2002-2008 թթ.)՝ Հայաստանից մշտական կամ ժամանակավոր մեկնողների թիվը կազմել է մոտ 29 հազ. մարդ: Նախկին փուլերի հետ համեմատած նվազման միտումները մասնագետները պայմանավորում են համաշխարհային տնտեսական ճգնաժամով և դրսում աշխատատեղերի կրճատման հանգամանքով: Այդ փուլում Ռուսաստանի Դաշնությունը նախկին խորհրդային երկրների բնակչության շրջանում կիրառեց «Հայրենակիցներ» ծրագիրը, որի շնորհիվ 2014 թվականին 282 հազ. մարդ ներգաղթեց Ռուսաստան, որից 6 784-ը՝ Հայաստանից:

Չորրորդ փուլ (2009-2015 թթ.): Այս փուլում տեղի ունեցավ Հայաստանի անդամակցությունը Եվրասիական տնտեսական միությանը, որն իր ազդեցությունը թողեց հանրապետությունից ՌԴ աշխատանքային միգրացիայի միտումների վրա: Այդ տարիներին ՌԴ-ում ընդունվեցին մի շարք նոր օրենքներ, որոնցով դյուրացվեց Հայաստանից արտագնա աշխատանքի մեկնելու կարգը: Այդ տարիներին Հայաստանից մշտական կամ ժամանակավոր մեկնողների թիվը կազմել է 274.6 հազ. մարդ: Այնուհանդերձ, ՌԴ օրենսդրությունը շատ խիստ է գործում այն օտարերկրյա միգրանտների նկատմամբ, որոնք խախտել են գործող օրենքներով այնտեղ գրանցվելու և մնալու համար նախատեսված ժամկետները: Դրա հետևանքով մեր հայրենակիցներից մոտ 30 հազ. մարդ, հայտնվելով «սև ցուցակում», մուտք չի կարող գործել այդ երկիր: Հարցազրույցի մասնակիցները միգրանտների համար ՌԴ-ում գործող «սև ցուցակը» երբեմն համեմատում էին Հայրենական մեծ պատերազմի ժամանակ ընտանիքին «սև թուղթ» ուղարկելու հետ՝ համարելով հավասարազոր երևույթներ:

Արտաքին միգրացիոն գործընթացներին անմասն չմնացին նաև Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունները: Վիճակագրական տվյալների վերլուծությունից պարզվեց, որ նորանկախ Հայաստանի շուրջ քսան տարիների ընթացքում ազգային փոքրամասնությունների բացարձակ քանակը նույնպես ցուցաբերեց էական նվազման միտումներ:

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՏՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ և
ԷԹՆՈԺՈՂՈՎՐԴԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐ
ՇԵՏՈՐՀՐԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Այս գլխում խորհրդային և հետխորհրդային էթնոսոցիոլոգիական համեմատական նյութերի հիման վրա ներկայացվել են աշխատանքային միգրանտների սեռատարիքային և կրթական բնութագրերում, ընտանիքի կազմում և կառուցվածքում, այդ խմբերի ձևավորման գործում դրսևորվող փոփոխությունները և նոր միտումները:

3.1. Աշխատանքային միգրանտների սեռատարիքային կազմը և կրթական մակարդակը

Աշխատանքային միգրանտների 60.3%-ը ակտիվ աշխատունակ տարիքում է, և նրանց աշխատուժն իրացվում է հանրապետությունից դուրս: 95.4% ընտանիքներում աշխատանքային միգրացիային մասնակցում են տղամարդիկ, իսկ 4.6% սնտեություններում՝ կանայք: 1987թ. իրականացրած էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության արդյունքների հետ համեմատած՝ ներկա պայմաններում կանանց մասնակցության ցուցանիշն աճել է, որն արձանագրում է նաև հայ ընտանիքում նրանց կարգավիճակներում և դերերում տեղի ունեցած փոփոխությունները, քանի որ ավանդաբար այդ աշխատանքներով հիմնականում զբաղվել է տան տղամարդը: Որոշակի փոփոխություններ են դիտարկվել նաև խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի միգրանտների կրթամակարդակում. բարձր տոկոս են կազմում միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն և որակյալ շինարարական մասնագիտություն ունեցող խորհրդային շրջանի միգրանտները և ընդակառակը՝ ցածր տոկոս՝ բարձրագույն կրթությամբ արտագնա աշխատանքի մեկնողները (4%): Մինչդեռ աշխատանքային միգրանտների կրթական ցուցանիշներն այլ են հետխորհրդային շրջանում: Հանրապետության միջին ցուցանիշներով նրանց շրջանում բարձր տոկոս են կազմում միջնակարգ (56%), այնուհետև՝ բարձրագույն կրթություն ունեցողները (19.3%): Այսինքն՝ հետխորհրդային շրջանում բարձր է աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների կրթական մակարդակը, սակայն ցածր է շինարարական մասնագիտական որակավորումը: Չնայած բարձրագույն կրթության փաստին՝ այնուհանդերձ, ինչպես տղամարդիկ, այնպես էլ կանայք մուտքի երկրների աշխատաշուկայում զբաղեցնում են ավելի ցածր որակավորում պահանջող աշխատատեղեր: Սա նշանակում է, որ հատկապես բարձրագույն կրթություն ունեցող մարդկանց շրջանում աշխատանքային միգրացիայի ժամանակ տեղի է ունենում սոցիալական վարընթաց շարժունություն, քանի որ նրանք հիմնականում ընդգրկվում են շինարարության ոլորտում և ստիպված կատարում որակավորում չպահանջող տարբեր տիպի աշխատանքներ: Մի սոցիալական վիճակից մեկ այլ սոցիալական վիճակի սահմանագծում հայտնվելը նրանց շրջանում ավելի է խորացնում լուսանցքայնության (մարզինալության) երևույթը, որն առավել ցայտում է

դրսևորվում մշակույթի, սոցիալական խմբերի և դերերի փոփոխության առումով: Բացառությամբ եզդիների և քրդերի, Հայաստանի մյուս ազգային փոքրամասնությունների աշխատանքային միգրանտների գերակշիռ մասը նույնպես ունի բարձրագույն կրթություն և միգրացիոն ակտիվության բարձր ցուցանիշներ: XIX դարի վերջի նյութերի համեմատական վերլուծությունից պարզվում է, որ խորհրդային և ներկա արտագնացությունը որոշ փոփոխություններով դեռևս պահպանում է պանդիստության մեկնելու նախապատրաստության, սովորույթի, ընտանիքի նկատմամբ պանդուխտի նվիրական ուխտի և հրաժեշտի մի շարք տարրեր:

3.2. Աշխատանքային միգրանտների ընտանեկան կազմը և կառուցվածքը

Արտագնացների 72.0%-ն ունի ընտանիք, 23.8%-ն ամուրի է, իսկ ամուսնավուծվածների թիվը 4.2% է: Հետազոտության արդյունքներից պարզվում է, որ հայ ընտանիքի կազմը և կառուցվածքն իրենց ազդեցությունն են թողնում արտագնացների միգրացիոն վարքագծի ձևավորման վրա: Խորհրդային շրջանում միգրանտների գերակշռող մեծամասնությունն արտագնա աշխատանքի է մեկնել եռասերունդ, բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքներից, որտեղ աշխատունակ հասակի անդամների միջև տեղի էր ունենում աշխատանքի բաժանում: Պարզ կառուցվածք ունեցող ընտանիքից արտագնացության էր մեկնում գլխավորը, որի ժամանակավոր բացակայության ընթացքում ընտանիքը հարազատների անմիջական հսկողության կենտրոնում էր լինում: Համեմատության համար նշենք, որ պանդիստության հետ կապված բարդ կառուցվածք ունեցող ընտանիքների անդամների միջև տեղի ունեցող աշխատանքի բաժանումը հայ իրականության մեջ լայն տարածում էր ստացել նաև XIX դարի երկրորդ կեսին:

Հետխորհրդային շրջանում ձևավորված նոր իրողությունները՝ մի հարկի տակ ապրող երկու-երեք սերունդների առկայության թվի ավելացումը, պայմանավորված նաև տնտեսական պատճառներով, նույնպես խթանում է ընտանիքից աշխատունակ տարիքի մի քանի մարդու աշխատանքային միգրացիան: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, որտեղ ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը մնում էր տեղում տնտեսություն վարելու համար և ուներ նաև վարձատրվող աշխատանք, հետխորհրդայինում այդ մոտեցումը փոխվեց, քանի որ դրան մասնակցում են ընտանիքի համարյա բոլոր այն չափահաս տղամարդիկ, որոնք հնարավորություն ունեն մեկնելու հանրապետությունից դուրս աշխատանքի: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի՝ հետխորհրդային տարիներին արտագնա աշխատանքի պատճառով երիտասարդ, միջին և ավագ տարիքային խմբերի շրջանում ավելացան նաև այլ կազմ (մայրերեխաներ, հայր-երեխաներ, տատ, պապ-թոռներ) ունեցող ընտանիքները: ՀՀ ազգային փոքրամասնություններից եզդիների և քրդերի մեջ պահպանվող եռասերունդ ընտանիքներից նույնպես արտագնացության են մեկնում մեկից ավելի աշխատունակ հասակի տղամարդիկ:

3.3. Էթնիկ գործոնը և աշխատանքային միգրանտների խմբերի ձևավորման առանձնահատկությունները

Հետազոտության արդյունքներով ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետ-խորհրդային շրջանի արտագնա խմբերի կազմավորման գործում իրենց ազդեցությունն են թողնում ազգակցական գործոնը և հարևանային, ընկերական կապերը: Առավել ընդհանուր գծերով կարող ենք առանձնացնել արտագնա խմբերի կազմավորման չորս ձևեր: Առաջինը ընտանեկան-ազգակցական սկզբունքներով կազմված խմբերն են, որոնք կարելի է բաժանել երեք ենթատիպի՝ ա) միևնույն ընտանիքի անդամներից, բ) մոտ հարազատներից, գ) հեռավոր ազգականներից: Երկրորդ՝ ընկերներից և հարևաններից բաղկացած խմբեր: Երրորդ՝ խառը խմբեր: Չորրորդ՝ ազգային տարբեր կազմ ունեցող խմբեր (հայեր, եզդիներ, քրդեր, ասորիներ): Վերջինս հատկապես տարածված էր խառնազգային կազմ ունեցող (հայերով և ազգային փոքրամասնություններով) բնակավայրերում: Արտագնա խմբերը ձևավորվում էին նաև տարածքային գործոնի հիման վրա, որտեղ գերակշռում էին նույն համայնքի անդամների կազմավորած խմբերը: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ քաղաքի աշխատանքային միգրանտների մեծ մասը նախկին գյուղաբնակներն էին, որոնք կապերը չէին խզել հայրենի գյուղի, հարազատների հետ՝ նրանց հետ շարունակելով մեկնել արտագնա աշխատանքի: Հետխորհրդային փուլում, ի տարբերություն նախկինի, ազգակցության ինստիտուտը շարունակում է կարևորվել, սակայն միջին ցուցանիշներով իր տեղը զիջելով ոչ ազգակցական սկզբունքով (ընկերներից, ծանոթներից, հարևաններից) ձևավորված խմբերին: Աճի միտում է գրանցվել նաև խառը սկզբունքով ձևավորված խմբերում: Հետխորհրդային փուլում ավելացել են նաև հայերից և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնություններից ձևավորված աշխատանքային խմբերը, ինչպես նաև աճել է մենակ մեկնողների թիվը:

Գ Լ ՈՒ Ն Չ ՈՐ Ր ՈՐ Դ

ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՅԻ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԸ

ՀԵՏՈՐ ՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ

Ուսումնասիրության այս գլխում վերլուծվել են խորհրդային և հետ-խորհրդային շրջաններում աշխատանքային միգրացիայի պատճառներում էթնիկ սոցիալական ցանցերի գործոնի դերը, արտերկրում նրանց զբաղվածության ոլորտներում տեղի ունեցած փոփոխությունները և դրամական ծախսերի էթնումշակութային առանձնահատկությունները:

4.1. Աշխատանքային միգրացիայի սոցիալ-տնտեսական և էթնումշակութային գործոնները

Խորհրդային փուլում նրանց 39.0%-ը որպես արտագնացության պատճառ նշել է արտագնա աշխատանքի վայրում ավելի բարձր աշխատավարձ ստանալու հնարավորությունը: Արտագնացության մեկնելու հաջորդ կարևոր

որդապատճառը (30%) տեղում համապատասխան աշխատանքի բացակայությունն էր: Արտագնացների որոշ մասը (22%) մեկնում էր աշխատանքի բնակարանի կառուցման, հարսանիքի և դստեր օժիտի համար գումար վաստակելու նպատակով: Հարցվածների 10%-ը հատկապես երիտասարդների համար արտագնա աշխատանքը համարել է նրանց սոցիալականացման նոր մշակութային արժեքների և վարքի նորմերի, կանոնների յուրացման կարևոր գործընթաց: Ի տարբերություն խորհրդայինի՝ հետխորհրդային փուլում Հայաստանի թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակչության շրջանում ավելացել է աշխատանքային միգրացիայի մեկնողների թիվը. որպես կարևոր պատճառ՝ նրանց գերակշռող մեծամասնությունը՝ 55.8%-ը, նշել է աշխատանքի բացակայությունը: Այդ պատասխանների հիմքը նաև հանրապետության աշխատունակ բնակչության շրջանում առկա գործազրկության և աղքատության բարձր մակարդակն է: Հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների 14.6%-ը պլանավորել է դրսում գումար վաստակել տան կառուցման/գնման, 13.0%-ը՝ ամուսնության/հարսանիքի և այլ արարողությունների, 5.9%-ը՝ երկարատև օգտագործման ապրանքներ (ավտոմեքենա, կահույք և այլն) ձեռք բերելու, ընտանիքի անդամների կրթական և առողջապահական խնդիրները լուծելու համար: Հետագոտությունից պարզվեց, որ ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային փուլում, ըստ բնակավայրի տիպի (քաղաք-գյուղ), սեռի (կին-տղամարդ) և տարիքային կազմի (երիտասարդ, միջին, ավագ), պատասխաններն ունեն որոշ առանձնահատկություններ: Ազգային փոքրամասնությունների գերակշռող մասը միգրացիայի պատճառները նույնպես պայմանավորում է Հայաստանում աշխատանքի բացակայությամբ: Այսպիսով, ընտանիքի կենսաապահովման գործառնությունը կարևոր ազդեցություն է ունեցել ոչ միայն նախախորհրդային և խորհրդային, այլև հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների վարքագծի ձևավորման վրա:

4.2. Աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմը և զբաղվածության ոլորտները

Հետագոտության արդյունքներով խորհրդային և հետխորհրդային շրջանի աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմում տեղի է ունեցավ որոշակի փոփոխություն: Խորհրդային փուլում այդ գործընթացին մասնակցում էին երկար տարիների փորձ և հմտություններ ունեցող ոչ արդյունաբերական (56.1%) և արդյունաբերական ոլորտի (27.5%) որակյալ մասնագետներ: Դրանում ցածր տոկոս են կազմել որակավորում չունեցող ֆիզիկական աշխատողները (9%), ծառայողները (9%) և բարձր որակավորմամբ մտավոր աշխատողները (2.6%): Մակայն մի քանի սեզոն արտագնացության մեկնելուց հետո վերը նշված սոցիալ-մասնագիտական խմբերում տեղի են ունեցել որակական ու քանակական փոփոխություններ: Հետխորհրդային շրջանում նրանց սոցիալ-մասնագիտական կազմի շուրջ կեսը ֆիզիկական աշխատանք կատարողներն են, իսկ մոտ մեկ հինգերորդը՝ ծառայող-

ներ և միջին որակավորմամբ մասնագետներ: Հետազոտության արդյունքների համաձայն՝ բարձր որակավորմամբ մասնագետների միջին ցուցանիշը միգրանտների շրջանում կազմել է 19.2%, իսկ ղեկավարներինը և գործարարներինը՝ 5.2 %: Բարձրագույն կրթությամբ այդ անձանց շատ փոքր մասն է կարողանում դրսում իր մասնագիտությամբ համարժեք աշխատանք գտնել. ստիպված ընդգրկվում են իրենց որակավորմանը չհամապատասխանող ցածր աշխատանքներում: Այդ հանգամանքը բացասաբար է ազդում նրանց մասնագիտական զարգացման կարողությունների վրա: Միգրանտները, հայտնվելով նախկինում ունեցած իրենց սոցիալական կառուցվածքների և նորմերի, մշակութային սահմաններից դուրս սեփական և այլեթնիկ միջավայրի իրողությունների միջակայքում, լիարժեքորեն չեն ներառվում ո՛չ մեկում և ո՛չ էլ մյուսում: Սակայն կրթական և բարձր որակավորում ունեցող միգրանտներին ոչ այդքան այդ երևույթն է մտահոգում, որքան սեփական ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարումը: Աշխատանքային միգրացիայի մեկնելուց հետո ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների սոցիալ-մասնագիտական կազմում նույնպես գերակշռում են ֆիզիկական աշխատանք կատարողները, թեև մինչև մեկնելը ռուսների 2.2%-ը, ասորիների 1.3%-ը և հույների 1.1%-ն ունեցել են բարձրագույն կրթություն:

4.3. Էթնիկ սոցիալական ցանցերը և Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի ուղիները

Հայաստանից արտագնացների 94.1%-ը աշխատանքի է մեկնել Ռուսաստանի Դաշնություն: Դրան նպաստում են նաև երկրի վերաբերյալ համեմատաբար բարձր տեղեկացվածությունը, վիզային պահանջների բացակայությունը, լեզվական արգելքների հաղթահարումը, ընդհանուր մշակութային արժեքների առկայությունը և ՌԴ-ում մեծաքանակ հայկական համայնքի առկայությունը: 1990-ական թվականներից հետո ընդլայնվել են արտագնացության մեկնողների աշխարհագրական սահմանները. բացի ԱՊՀ-ից, նրանց 2.0%-ն աշխատանքի է մեկնել Լեհաստան, Հոլանդիա, Բելգիա, Իսպանիա, ԱՄՆ, Գերմանիա, Հունաստան, Ֆրանսիա: Հայաստանում բնակվող ազգային փոքրամասնությունների որոշ մասը թեև ունի իր ազգային պետությունը, սակայն նրանց գերակշիռ մասը նույնպես շարունակում է մեկնել ՌԴ, իսկ 22.2 %-ը՝ հիմնականում Ֆրանսիա, Հունաստան և Գերմանիա: Ֆրանսիա և Գերմանիա մեկնողների մեջ բարձր տոկոս են կազմում եզդիները և քրդերը: Հետազոտության արդյունքներով Հայաստանում առկա գործազրկության մակարդակը դեռևս անհրաժեշտ, բայց ոչ բավարար պայման է աշխատանքային միգրացիայի համար. այդ գործում էական ազդեցություն ունեն արտերկրում ձևավորված էթնիկ սոցիալական ցանցերը, որոնք կանխորոշում են նաև Հայաստանից միգրացիայի ուղիությունները: Էթնիկ սոցիալական ցանցերի ձևավորման գործընթացում կարելի է առանձնացնել երեք փուլ. **առաջին**՝ XX դարի 60-70-ական թվականներ, երբ Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջաններից ամեն տարի արտագնացության մեկնողների թիվը շուրջ 25-30

հազ. մարդ էր: Նրանց որոշ մասը հետագայում հաստատեց մշտական բնակություն այլեթնիկ միջավայրում տեղական իշխանությունների հետ ստեղծելով ուղղահայաց և հորիզոնական կապերի լայն ցանց: Այդ սերունդը համարվում է ոչ միայն աշխատանքային միգրացիայի ավանդույթների կրող, այլև սոցիալական ցանցերի ձևավորող և վերարտադրող: Նրանց մի մասն օտար միջավայրում հիմք դրեց ներլեթնիկ ցանցերի ձևավորման միավորելով Հայաստանից նույն ծագում ունեցող խմբերին (մարտունեցիներ, լոռեցիներ, շիրակցիներ և այլն): **Երկրորդ**՝ մինչև 1990-ական թվականները Հայաստանից զինվորական ծառայության, կրթության, ամուսնական և այլ պատճառներով արտերկրում բնակություն հաստատածներ և նրանց ձևավորած սոցիալական ցանցերը: Այդ շրջանի սոցիալական ցանցերի ձևավորման գործում իրենց ուրույն ազդեցությունն ունեցան 1988 թ. երկրաշարժից հետո Խորհրդային Միության տարբեր հանրապետություններից աղետի գոտում աշխատած տարբեր շինարարական կազմակերպությունների և դրանց ղեկավարների հետ ձևավորված կապերը և հարաբերությունները, որոնք հետագայում նպաստեցին հատկապես Շիրակի և Լոռու մարզից աշխատանքային միգրացիայի ակտիվացմանը: **Երրորդ**՝ 1990-ական թվականներից հետո ձևավորված սոցիալական լայն ցանցերը: Դրա հիմքը հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության արտաքին միգրացիայի թվի կտրուկ աճն էր շուրջ երեքից չորս անգամ, որն այլեթնիկ միջավայրերում հայկական սոցիալական ցանցերի ձևավորման նոր ազդակ հանդիսացավ: Հետագոտության արդյունքներից պարզվում է, որ այդ ցանցերը հնարավորություն են ստեղծում նոր միգրանտներ ընդգրկելու և երկրից նոր արտահոսք ձևավորելու, միգրանտների որոշ մասի համար նվազեցնելու տեղափոխման ծախսերը, ռիսկերը և մեծացնելու միգրացիայից ակնկալվող օգուտը: Աշխատանքային միգրացիան դառնում է նաև «գոտի», որի միջով անցնում են առավել գործույնյա մարդիկ, և որոնց շնորհիվ այլեթնիկ միջավայրում ձևավորվում է նաև էթնիկ ձեռներեցության երևույթը: Այլեթնիկ միջավայրում ձևավորված այդ ցանցերը նպաստում են նոր միգրանտների ինտեգրմանը, վարքագծային նորմերի վերահսկողությանը, դրսի ճնշումների հաղթահարմանը և այլ կարևոր խնդիրների լուծմանը: Մակայն դրանք ոչ բոլոր դեպքերում են դառնում հուսալի և վստահելի միգրանտների համար և երբեմն առաջացնում են մի շարք, այդ թվում՝ միգրանտների աշխատանքային շահագործման, սոցիալ-իրավական անպաշտպանվածության և այլ խնդիրներ:

4.4. Աշխատանքային միգրանտների եկամուտների ծախսերի կառուցվածքի էթնոմշակութային առանձնահատկությունները

Հարցվածների 32.5%-ը միգրացիոն գործունեությունից վաստակած գումարները համարել է տնտեսության եկամուտների ձևավորման առաջին կարևոր աղբյուր: Ընդ որում՝ դրա կողմնակիցների թիվն ավելի բարձր է քաղաքային, այնուհետ գյուղական բնակչության և ազգային փոքրամասնությունների շրջանում: Թե՛ գյուղական և թե՛ քաղաքային, ինչպես նաև ազգային փոք-

բամանությունների միգրանտների գերակշռող մեծամասնությունն արտերկրում ամսական միջինը վաստակել է 700-1000 ԱՄՆ դոլար: Դրսում վաստակած այդ գումարների ծախսերի զգալի մասն ինչպես հայերի, այնպես էլ որոշ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում ունի ազգային նկարագիր և իր ազդեցությունն է թողնում նրանց միգրացիոն վարքագծի ձևավորման գործում: Խորհրդային շրջանում բնակարանի կառուցման/գնման նպատակով կատարված ծախսերը թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական միգրանտների շրջանում կազմել է 17%, իսկ ազգային փոքրամասնությունների շրջանում՝ գրեթե դրա կեսը: Խորհրդային շրջանի հետ համեմատած՝ ներկայում բնակարանի կառուցման շարժառիթը նրանց միգրացիայի պատճառների կառուցվածքում շուրջ երեք անգամ կրճատվել է, իսկ ավելացել են ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանն ուղղված ծախսերը: Հայերի և հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների աշխատանքային միգրանտների գերակշիռ մասն այն ուղղում է ընտանիքի սննդին, հագուստի ձեռքբերմանը, կուտակված պարտքերի վճարմանը: Թե՛ քաղաքային և թե՛ գյուղական բնակավայրերում այդ գումարների չնչին մասն է ներդրվում արտադրության միջոցներ ձեռք բերելու նպատակով և էական դեր չի կատարում միգրանտների համար սեփական գործ ստեղծելու առումով: Մյուս ուղղությունը, որտեղ դրսևորվում են նրանց ավանդական վարքագիծն ու մտածողության ձևերը, իրենց կամ երեխաների համար ամուսնական ծեսերի՝ հարսանիքի, օժիտի հետ կապված ծախսերն են: Ինչ վերաբերում է ՀՀ ազգային փոքրամասնություններին, ապա այդ հարցում նրանց որոշ մասը նույնպես դրսևորում է նույն մոտեցումը: Եթե ամուսնական ծեսերի վերաբերյալ վիճակագրությունը դարձյալ համեմատենք խորհրդայինի հետ, ապա կտեսնենք, որ հետխորհրդային շրջանում միգրացիայի մեկնելու պատճառների համակարգում դրա կողմնակիցների թիվը գրեթե հինգ անգամ կրճատվել է: Վաստակած գումարներով նրանք հոգում են ընտանիքի անդամների կրթական և առողջապահական ծախսերը՝ նպատակաուղղելով երեխաների կրթությանը, նրանց կարողությունների զարգացմանը, մասնագիտության ձեռքբերմանը՝ հույս ունենալով, որ հետագայում սերունդները Հայաստանում կգտնեն աշխատանք և չեն բռնի ծնողների և պապերի արտագաղթի ճանապարհը: Այդ ծախսերը կրում են նաև ենթաէթնիկ խմբերին բնորոշ առանձնահատկություններ:

Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ նրանց 84.6%-ը նշել է, որ չի մեկնի արտագնա աշխատանքի միայն այն դեպքում, եթե տեղում ապահովված լինի՝ աշխատանքով, ընդ որում՝ նրանց 35.6%-ը կարևորել է ցանկացած, 35.3%-ը՝ բարձր վարձատրվող, 11.2%-ը՝ մշտական, իսկ 2.5%-ը՝ մասնագիտական աշխատանքը: ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների 84.8%-ն այդ հարցում նույնպես կարևորել է տեղում աշխատանքի ամկայությունը:

ԳԼՈՒԽ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ
ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ՄԻԳՐԱՑԻԱՑԻ ՄՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ
ՄՇԱԿՈՒԹՅԱՅԻՆ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

Աշխատանքային միգրանտների արտադրական, կենսաապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակույթում նոր դրսևորումները հասկանալու համար վերլուծվել են միջլեռնիկ շփումների գործոնը, ինքնության խնդիրները, ընտանիքի մոդելում տեղ գտած փոփոխությունները, ինչպես նաև անհատի, ընտանիքի, էթնոսի և հասարակության մակարդակով այդ երևույթի երկակի ազդեցությունը:

5.1. Միջլեռնիկ շփումների ազդեցությունը միգրանտների մշակութային և լեզվական վարքագծի վրա

Միգրանտների աշխատանքային գործունեությունը սեփական և այլլեռնիկ միջավայրում դառնում է այն կարևոր հիմքը, որի պայմաններում ձևավորվում են նրանց մշակույթի ու կենցաղի ընդհանուր և առանձնահատուկ գծերը: Արտերկիր մեկնող ցրված միգրացիոն խմբերը ոչ միայն արտահանում են իրենց ազգային մշակույթի որոշ տարրեր, այլև սեփական կենցաղամշակութային համալիր են ներմուծում մշակութային նոր արժեքներ: Մշակութային փոխակերպումների համար կարևոր հիմք են այլլեռնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ նրանց շփումները: Խորհրդային շրջանում տեղի բնակչության հետ շփվել է միգրանտների 91.7%-ը, իսկ հետխորհրդայինում՝ 67%-ը, այսինքն՝ գրեթե 24.7%-ով պակաս, որը պայմանավորված է անլեզավ միգրացիայի, գործատուների հետ աշխատանքային պայմանագրերի բացակայության, անվտանգության, բնակավայրից դուրս շինարարական օբյեկտներում բնակվելու և այլ հանգամանքներով: Այդ շփումները կրում են ոչ միայն գործնական, այլև ընկերական բնույթ: Հատկապես շինարարության բնագավառում գործնական շփումները մի կողմից նպաստում էին ազգային մի շարք արհեստների արտահանմանը, հմտությունների փոխանակմանը և նորի ձեռքբերմանը, մյուս կողմից՝ կառուցվող շենքերում, բնակարանների ներքին և արտաքին հարդարանքներում՝ երբեմն նաև ազգային տարրերի ներդրմանը: Ինչպես խորհրդային, այնպես էլ հետխորհրդային շրջանում տեղի բնակչության հետ ակտիվորեն շփվել են երիտասարդ և միջին տարիքային խմբերը: Դրանք իրենց ազդեցությունն են թողնում ոչ միայն արտագնացների պահվածքի և վարվելակերպի վրա, այլև էթնիկ կարծրատիպերի փոփոխության: Եթե խորհրդային շրջանում, շնորհիվ նաև աշխատանքային միգրացիայի, նրանց մեջ լայն տարածում էր ստացել ռուսաց լեզվի իմացությունը, ապա հետխորհրդայինում, կապված արտերկրում աշխատելու հանգամանքի հետ, բազմալեզվությունը: Երկար տարիներ այլլեռնիկ միջավայրում ապրած և աշխատած Հայաստանի ազգային փոքրամասնության միգրանտների լեզվական վարքագծում նույնպես տեղի է ունենում որոշակի փոփոխություն: Բացի մայ-

րենիից, նրանք սկսում են սովորել նաև տեղի բնակչության լեզուն՝ որպես հաղորդակցման և սոցիալական շարժունության կարևոր միջոց: Աշխատանքային միգրացիան ինչպես հայերի, այնպես էլ հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների և նրանց սերունդների համար վերածվել է մշակութային և կրթական կապիտալի ձևավորման նոր կարևոր աղբյուրի:

5.2. Աշխատանքային միգրացիան և էթնիկ ինքնության պահպանման հիմնախնդիրները

Աշխատանքային միգրանտների ինքնության ձևավորումը տեղի է ունենում ոչ միայն նրանց ընտանիքի, այլև այլէթնիկ միջավայրում ձևավորված մշակութային արժեքների ազդեցության հետևանքով: Արտերկրում հաստատված աշխատանքային միգրանտների և Հայաստանում գտնվող նրանց ընտանիքների գերակշիռ մեծամասնությունն ինքնության պահպանման հարցում լուրջ խնդիր է համարել միջէթնիկ ամուսնությունը. հայերի 52.0%-ը և ՀՀ ազգային փոքրամասնությունների 45.1%-ը (հիմնականում եզդիները, քրդերը և հնաբնակ ռուսները) այն համարել են անցանկալի ամուսնություն՝ պայմանավորված այլազգիների հետ ունեցած ազգային սովորույթների, մշակութային և կենցաղային, ինչպես նաև լեզվական տարբերություններով: Այնուհանդերձ, միջէթնիկ ամուսնությունները որոշակի տարածում են ստացել աշխատանքային միգրանտների շրջանում: Խորհրդային տարիների հետ համեմատած վերջին շրջանում դրանց թիվը որոշ չափով կրճատվել է: Ըստ 1987թ. հետազոտության արդյունքների միջէթնիկ ամուսնությունները կազմել են 11.7%, իսկ հետխորհրդային փուլում՝ 5.8%: Արտերկրում ընտանիքով բնակվող աշխատանքային միգրանտները տազնապում են նաև երեխաների ինքնության (մասնավորապես մայրենի լեզվի) պահպանման, հայեցի դաստիարակության և էթնիկ ինքնագիտակցության կորստի խնդիրների համար: Նրանք պահպանողական վերաբերմունք են դրսևորում երեխաների դաստիարակության հարցում՝ տանը երեխաների հետ հիմնականում խոսում են հայերեն, ինչպես նաև շատ են կարևորում հայրենիքի հետ կապերի պահպանումը: Այլէթնիկ միջավայրում ազգային ինքնությունը չկորցնելու նպատակով միգրանտները նշում են ազգային և կրոնական մի շարք տոներ և հիշատակի արարողություններ, որին ակտիվորեն մասնակցում է նաև տեղի բնակչությունը: Աշխատանքային միգրանտները գերակայությունը տալիս են մենէթնիկ ամուսնություններին և կարևորում են եկեղեցին: Մկրտության, կնունքի, պսակադրության, հարսանիքի ծեսերի կատարումը, ըստ նրանց, օտար միջավայրում էթնիկ ինքնության պահպանման կարևոր գործոն է: Արտերկրի քաղաքային և գյուղական բնակավայրերում հավաք ձևով բնակվող ՀՀ ազգային փոքրամասնությունները ինքնության հարցում նույնպես կարևորել են ազգային տոների և ծեսերի պահպանումը, որոնք մեծ շուքով նշում են իրենց համայնքներում՝ ընտանեկան, ազգակցական և դրացիական միջավայրում: ՀՀ ազգային որոշ փոքրամասնությունների միջին և ավագ սերունդները արտերկրում հաճախում են հայկական եկեղեցի, հայերի հետ նշում Հայաստանի

Հանրապետության Անկախության օրը, Մեծ եղեռնի և երկրաշարժի զոհերի հիշատակի օրերը: Դրանք կրում են բուն ազգային, հայկական և այլեթնիկ միջավայրում տեղի բնակչության հետ շփումների հիման վրա ձևավորված բազմամշակութայնության որոշակի գծեր: Դրանում հայտնված աշխատանքային միգրանտները և նրանց ընտանիքները դառնում են անդրազգային մշակույթի կրողներ, քանի որ մի կողմից ընդունում են այլեթնիկ մշակույթի մի շարք արժեքներ, մյուս կողմից հայրենիքի հետ պահպանում են ընտանեկան, տնտեսական, սոցիալական, մշակութային բազմաբնույթ հարաբերություններ:

5.3. Աշխատանքային միգրացիան և ընտանիքի մոդելի փոխակերպումները

Հետազոտության արդյունքներով թե՛ խորհրդային և թե՛ հետխորհրդային փուլում միգրանտների համար ընտանիքը շարունակում է մնալ գերակայող արժեք: Սակայն հետխորհրդային փուլում ազգային որոշ արժեքների կողմնակիցների թիվն ունեցել է կրճատման միտում, և ընդհակառակը՝ ավելացել է անհատական արժեքների, մասնավորապես «նյութապես ապահովված ապրելը» կարևորող և ապագայում «լավ, հետաքրքիր աշխատանք ցանկացող» միգրանտների տոկոսը: Արժեքների նկատմամբ վերաբերմունքում որոշակի տարբերություններ են դիտարկվել՝ պայմանավորված միգրանտների բնակավայրի տիպով, տարիքով և կրթական գործոնով: Աշխատանքային միգրանտների ընտանիքում որոշակի փոխակերպման են ենթարկվել նաև ամուսնանալու համար ծնողներից համաձայնություն ստանալու պատկերացումները: Խորհրդային շրջանում հարցմանը մասնակցած միգրանտների կեսից ավելին ամուսնանալիս կարևորել է ծնողներից համաձայնություն ստանալու հանգամանքը, ընդ որում՝ այն բարձր տոկոս է կազմել ոչ միայն երիտասարդների, այլև միջին և ավագ սերնդների միգրանտների շրջանում: Մինչդեռ հետխորհրդային փուլում այդ մոտեցումը պարտադիր չհամարող կողմնակիցների թիվը կտրուկ աճել է ոչ միայն երիտասարդ, այլև ավագ տարիքային խմբերի մեջ: Ընդ որում՝ ամուսնանալիս ծնողների համաձայնությունը պարտադիր չհամարողների կողմնակիցների թիվն ավելի բարձր է քաղաքային միջավայրի և բարձրագույն կրթություն ունեցող միգրանտների շրջանում: Ըստ հետազոտության արդյունքների՝ ընտանիքից միգրանտի երկարատև բացակայության դեպքում նա շարունակում է մնալ տան գլխավորը և կարևոր որոշումներ կայացնողը:

Ըստ ընտանիքի վրա ունեցած ազդեցության կարևորության՝ հարցման մասնակիցների 22.4%-ն այն համարել է միգրանտի բացակայության ընթացքում նրա և ընտանիքի անդամների միջև կարտոտի հանգամանքը, 20.9%-ը՝ օտար միջավայրում վտանգը, 17.7%-ը՝ միգրանտի առողջական վիճակի վատացումը, 10.7%-ը՝ երեխաների դաստիարակության հետ կապված խնդիրները, 10.3%-ը՝ ընտանիքում բարոյահոգեբանական մթնոլորտի վատթարացումը, 3.9%-ը՝ ամուսնալուծությունների թվի աճը, 3.2%-ը՝ ամուսնությունների կրճատումը և այլ հիմնախնդիրներ: Աշխատանքային միգրացիան լուրջ մար-

տախրավեր է ընտանիքների ամրությանը և հիմք՝ ընտանիքի մոդելի փոխակերպումների համար, որը, ըստ հետազոտության արդյունքների, ունի հետևյալ դրսևորումները. ամուսնավուծված և լքված ընտանիքների, «կիսաված ընտանիքների» թվի ավելացում, երկու ընտանիք պահելու երևույթի տարածում՝ մի ընտանիքը տեղում, մյուսը՝ արտագնա աշխատանքի վայրում, ընտանիքում սոցիալ-հոգեբանական մթնոլորտի փոփոխություն և լարվածություն: Տղամարդու երկարատև բացակայությունը ոչ միայն հիմք է ընտանիքում կոնֆլիկտների աճի համար, այլև նրանց կարգավիճակների և դերերի, ներընտանեկան հարաբերությունների փոփոխության:

5.4. Սոցիալ-մշակութային և էթնոժողովրդագրական փոխակերպումները աշխատանքային միգրանտների շրջանում

Անհատական, ընտանեկան, էթնիկական և հասարակության մակարդակով աշխատանքային միգրացիան Հայաստանի համար ունենում է երկակի ազդեցություն՝ բացասական և դրական հետևանքներով:

Բացասական ազդեցությունը դրսևորվում է հետևյալ կերպ.

անհատական մակարդակ՝ ակտիվ աշխատունակ տարիքի անհատների մշտական բնակավայրի փոփոխություն, բարոյական նորմերի և հարազատ միջավայրի հետ կապերի թուլացում, հայրենիքից դուրս աշխատուժի իրացում, աշխատանքային շահագործման ռիսկերի մեծացում, միգրանտի առողջական վիճակի վատթարացում, մշակութային դիմագծի փոփոխություն.

ընտանեկան մակարդակ՝ հանրապետությունից դուրս ամբողջ ընտանիքի և հարազատների շղթայական արտագաղթ, ընտանիքների քայքայում, ծնելիության անկում, հարաբերությունների լարվածություն և օտարում, երեխաների դաստիարակության հետ կապված խնդիրներ, միգրանտի ճակատագրի նկատմամբ վախի, տագնապի մեծացում, ընտանիքում սեռավարակիչ հիվանդությունների տարածում, ընտանեկան նորմերի թուլացում, տնային աշխատանքներում կանանց, երեխաների, տարեցների զբաղվածության մեծացում.

էթնիկական մակարդակ՝ հայրենիքից դուրս էթնոսի անդամների վերարտադրություն, հայրենիքում էթնոսի ծերացման միտումների աճ, էթնիկ արժեքների և ինքնության փոփոխություն, էթնոկապերի թուլացում, բարոյահոգեբանական նորմերի թուլացում և միջէթնիկ կոնֆլիկտների ռիսկերի մեծացում, պահպանողականության ուժեղացում.

ՀՀ հասարակության մակարդակով՝ արտագաղթի միտումների ընդլայնում, ժողովրդագրական լարվածություն, որակյալ աշխատուժի արտահոսք, կարգավիճակների և դերերի փոփոխություն, սոցիալական շեղվածություն, սոցիալական կապիտալի սպառում:

Աշխատանքային միգրացիան ունենում է նաև հետևյալ դրական ազդեցությունը.

անհատական մակարդակ՝ զբաղվածության ապահովում, աշխատանքային կենսափորձի և նոր մասնագիտությունների յուրացում, սոցիալիզացիա,

անկախության և ինքնուրույնության ամրապնդում, մշակութային նոր տարրերի ձեռքբերում և արտաքին աշխարհի հետ ծանոթացում, երկլեզվության և բազմալեզվության տարածում, կրթական և մշակութային կապիտալի ստեղծում, սոցիալական կապերի ընդլայնում:

ընտանեկան մակարդակ՝ նյութական ապահովում, նախասկզբնական կապիտալի կուտակում, ընտանիքի անդամների կրթության, մասնագիտության ձեռքբերման, առողջապահական հարցերում ֆինանսական աջակցություն, նոր արժեքների փոխանցում, ավելի լավ ապագա ստեղծելու հնարավորությունների ընդլայնում, գործազրկության և աղքատության հաղթահարում, ազգակիցներին և հարազատներին օգնություն, սոցիալական և մշակութային կապիտալի կուտակում:

Էթնիկական մակարդակ՝ Էթնոսի մեկուսացվածության հաղթահարում և վերարտադրություն, միջմշակութային փորձի փոխանակում, արտադրական կենսաապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակույթի համալիրի հարստացում, բարեգործության մշակույթի զարգացում, էթնիկ ձեռներեցության զարգացում, սոցիալական ցանցերի ընդլայնում:

ՀՀ հասարակության մակարդակ՝ ՀՆԱ-ի ներդրումների ավելացում, սոցիալական ոլորտի փոխակերպման գործընթացներում ձախողումների մեղմացում և չեզոքացում, շփումներում փորձի հարստացում, սոցիալական լարվածության թուլացում, Հայաստանում գործարարության զարգացման հնարավորությունների մեծացում, բարեգործության նոր մշակութային արժեքների տարածում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ատենախոսությունում քննարկված հիմնախնդիրների համակողմանի վերլուծությունը հնարավորություն տվեց կատարելու հետևյալ եզրահանգումները:

- Նախախորհրդային շրջանում արտագնացությունը խթանեց Հայաստանի բնակչության տարածքային շարժունությունը, նոր սոցիալ-մշակութային արժեքների ձևավորումը և հայ իրականության մեջ գոյություն ունեցող նահապետական գերդաստանների քայքայման գործընթացի արագացումը:
- Խորհրդային շրջանում արտագնացության երևույթն իր անմիջական ազդեցությունն ունեցավ Հայաստանի գյուղական բնակավայրերի սոցիալական կառուցվածքի, տնտեսական, սոցիալ-մշակութային հարաբերությունների վրա՝ դառնալով էական գործոն նոր իրողությունների դրսևորման համար: Դրանցից էին նախկին մի շարք քաղաքային և արտագնա գյուղական բնակչության շրջանում տեղի ունեցող էթնոժողովրդագրական, սոցիալ-մասնագիտական և սեռատարիքային կազմի, արտադրական, կենսաապահովման, սոցիոնորմատիվ և հումանիտար մշակույթում տեղի ունեցող փոփոխությունները: Այն դարձավ

հայրենի միջավայրում մշակութային նոր արժեքների փոխանցման կարևոր միջոց:

- Հայաստանի անկախությունից հետո սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական փոփոխություններն իրենց ազդեցությունը թողեցին աշխատանքային միգրացիայի բնույթի, բովանդակության, դրսևորման ձևերի և միտումների վրա: Ի տարբերություն խորհրդայինի, որին հիմնականում մասնակցում էր Հայաստանի լեռնային և նախալեռնային շրջանների բնակչությունը և ուներ ընդգծված սեզոնային բնույթ, ապա հետխորհրդայինում դրան մասնակցեց Հայաստանի գրեթե բոլոր մարզերի քաղաքային և գյուղական բնակչությունը՝ կրելով նաև երկարատև բնույթ: Փոխվեցին նաև Հայաստանի բնակչության արտաքին աշխատանքային միգրացիայի ուղղությունները:
- Խորհրդային և հետխորհրդային համատեքստում որոշակի տարբերություններ դիտարկվեցին աշխատանքային միգրանտների էթնիկ, սեռատարիքային կազմի և կրթական բնութագրերի միջև: Ի տարբերություն խորհրդայինի, որտեղ ցածր էր հայ կանանց մասնակցությունը, իսկ տղամարդկանց շրջանում բարձր տոկոս էին կազմում միջնակարգ-մասնագիտական կրթություն ունեցողները, հետխորհրդային շրջանում, ընդհակառակը, ոչ միայն աճեց կանանց թիվը, այլև բարձրագույն կրթություն ունեցող աշխատանքային միգրանտների թիվը:
- Հայերի և հայաստանաբնակ որոշ ազգային փոքրամասնությունները ընտանիքի կառուցվածքի առանձնահատկությունները (մասնավորապես մի հարկի տակ ապրող երկու-երեք սերունդների առկայությունը) խթանեցին նրանց միգրացիոն վարքագծի ձևավորումը և ընտանիքից մի քանի աշխատունակ տարիքի մարդկանց աշխատանքային միգրացիան: Ի տարբերություն խորհրդային շրջանի, որտեղ ընտանիքի տղամարդկանցից մեկը մնում էր տեղում տնտեսություն վարելու և ուներ նաև վարձատրվող աշխատանք, հետխորհրդայինում այդ մոտեցումը փոխվեց, քանի որ դրան մասնակցում են ընտանիքի համարյա բոլոր այն չափահաս տղամարդիկ, որոնք հնարավորություն ունեն մեկնելու հանրապետությունից դուրս աշխատանքի:
- Եթե խորհրդային շրջանում աշխատանքային միգրացիայի խմբերը ձևավորվում էին ազգակցական և տարածքային գործոնի հիման վրա, ապա հետխորհրդային փուլում ազգակցության ինստիտուտը միջին ցուցանիշներով իր տեղը զիջեց ոչ ազգակցական սկզբունքով ձևավորված խառը խմբերին: Խորհրդայինի հետ համեմատած՝ մյուս կարևոր առանձնահատկությունն այն է, որ բարձր տոկոս է կազմել աշխատանքային միգրացիայի ինքնուրույն մեկնողների քանակը:
- Եթե խորհրդային փուլում արտագնացության պատճառները պայմանավորված էին դրսևորում ավելի բարձր աշխատավարձ ստանալու հնարավորությամբ և տեղում մասնագիտական աշխատանքի բացակայու-

թյամբ, ապա հետխորհրդային փուլում՝ զանգվածային գործազրկության և աղքատության հանգամանքով: Սակայն բոլոր փուլերի ընդհանրությունն այն է, որ այն վերջին հաշվով ուղղված է ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանը:

- Աշխատանքային միգրանտների սոցիալ-մասնագիտական կազմում տեղի է ունեցել որոշակի փոփոխություն: Խորհրդային փուլում այդ գործընթացին հիմնականում մասնակցում էին արդյունաբերական և ոչ արդյունաբերական բնագավառների որակյալ մասնագետներ: Հետխորհրդային փուլում այդ խմբերի շուրջ կեսը ֆիզիկական աշխատանք կատարողներն են, մոտ մեկ հինգերորդը՝ ծառայողներ և միջին որակավորմամբ մասնագետներ, 20%-ը՝ բարձր որակավորմամբ մասնագետներ, իսկ 5%-ը՝ ղեկավարներ և գործարարներ: Սակայն վերջիններին շատ փոքր մասն է կարողացել դրսևում իր մասնագիտությամբ համարժեք աշխատանք գտնել. նրանք ստիպված ընդգրկվել են իրենց որակավորումից ցածր աշխատանքներում: Այդ մասնագիտական խմբերը հայտնվեցին լուսանցքային վիճակում, որն իր հերթին խոչընդոտում է նրանց սոցիալական կապիտալի բնականոն վերարտադրությանը:
- Խորհրդային և հետխորհրդային շրջանում իրականացրած հետազոտության արդյունքները վկայում են, որ Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի հիմնական ուղղությունը եղել է Ռուսաստանի Դաշնությունը: Այստեղ մեկնելու կարևոր խթան են համարվել այդ երկրի վերաբերյալ համեմատաբար բարձր տեղեկացվածությունը, վիզային պահանջների բացակայությունը, լեզվի իմացությունը և ընդհանուր մշակութային գծերը, ինչպես նաև մեծաքանակ հայկական համայնքի առկայությունը:
- Հայաստանում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական պայմանները դառնում են աշխատանքային միգրացիայի կարևոր գործոն, սակայն դրանք վերածվում են միգրացիայի գործողության միայն այն ժամանակ, երբ արտերկրում առկա են որոշակի էթնիկ սոցիալական ցանցեր: Դրանք կարևոր դեր ունեն միգրացիայի մեկնելու վերաբերյալ նրանց որոշումների կայացման համար և նպաստում են նոր միգրանտներ ընդգրկելու հնարավորությանը: Էթնիկ սոցիալական ցանցերը միգրանտների որոշ մասի համար նվազեցնում են տեղափոխման ծախսերը, օրհսկերը և մեծացնում միգրացիայից ակնկալվող օգուտը: Սակայն դրանք ոչ բոլոր դեպքերում են դառնում հուսալի և վստահելի միգրանտների համար երբեմն առաջացնելով միգրանտների աշխատանքային շահագործման, սոցիալ-իրավական անպաշտպանվածության և այլ լուրջ խնդիրներ:
- Այլէթնիկ միջավայրում ձևավորված սոցիալական ցանցերը նպաստում են նոր աշխատանքային միգրանտների ինտեգրմանը, վարքագծային նորմերի վերահսկողությանը, դրսի ճնշումների հաղթահարմանը և այլ կարևոր խնդիրների լուծմանը:

- Աշխատանքային միգրացիան դառնում է կարևոր գործոն, որի միջով անցնում են առավել գործույթ մարդիկ, և որոնց շնորհիվ այլեթնիկ միջավայրում ձևավորվում է նաև էթնիկ ձեռներեցությունը:
- Խորհրդային փուլի հետ համեմատած՝ աշխատանքային միգրանտների բնակարանի կառուցման և ամուսնական ծեսերի հետ կապված ծախսերը կրճատվել են համապատասխանաբար երեք և հինգ անգամ, և ընդհակառակը՝ ավելացել են ընտանիքի առաջնային կարիքների բավարարմանն ուղղված ծախսերը:
- Եթե խորհրդային շրջանում, շնորհիվ նաև աշխատանքային միգրացիայի, լայն տարածում էր ստացել ռուսաց լեզվի իմացությունը, ապա հետխորհրդայինում, կապված արտերկրում աշխատելու հանգամանքի հետ, բազմալեզվությունը:
- Աշխատանքային միգրացիան հանրապետությունից դուրս ինչպես հայերի, այնպես էլ հայաստանաբնակ ազգային փոքրամասնությունների և նրանց սերունդների համար վերածվել է մշակութային և կրթական կապիտալի ձևավորման նոր կարևոր աղբյուրի:
- Խորհրդայինի հետ համեմատած՝ հետխորհրդային շրջանում ավելացել է պահպանողական վերաբերմունքը միջէթնիկ ամուսնությունների նկատմամբ, և նրանց մեջ գերակշռում է մենէթնիկ ամուսնությունների կողմնակիցների թիվը: Այդպիսի միտում է դիտարկվել նաև հայաստանաբնակ եզդիների և քրդերի շրջանում:
- Միգրանտի, նրա ընտանիքի, էթնոսի և հասարակության վրա աշխատանքային միգրացիան թողնում է երկակի ազդեցություն՝ դրական և բացասական առումներով:
- Աշխատանքային միգրացիան լուրջ մարտահրավեր է հայ ընտանիքի ամրության և նրա մոդելի փոխակերպումների համար: Հանրապետական միջին ցուցանիշների հետ համեմատած՝ նրանց շրջանում բարձր է ամուսնալուծված ընտանիքների թիվը: Այն վերածվում է հանրապետությունից դուրս ընտանեկան միգրացիայի, որն էլ իր հերթին հանգեցնում է արտագաղթի միտումների ավելացման և հայրենիքից դուրս էթնոսի անդամների վերարտադրության:

Ատենախոսության բովանդակությունը արտացոլված է հեղինակի հետևյալ աշխատություններում.

1. Սեզոնային արտագնացության հիմնական գործոնները Հայկական ԽՍՀՄ-ում (ըստ էթնոսոցիոլոգիական հետազոտության նյութերի), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 1989, N4, էջ 46-54:
2. Հայաստանի Հանրապետության բնակչության միջպետական տեղաշարժերը (ըստ էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն նյութերի), Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 1998, 61 էջ:

3. Սոցիալական անհավասարություն-սոցիալական շարժունություն-սոցիալական կոնֆլիկտ: Համահարաբերակցություն և շարժընթացի խնդիրները Հայաստանում, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2000, 53 էջ:
4. Ընտանիքի հիմնախնդիրները տնտեսական տեղաշարժերի համատեքստում, Ընտանիքի հետազոտման հիմնախնդիրները, հանրապետական գիտաժողովի նյութեր՝ նվիրված Է. Կարապետյանի հիշատակին, Երևան, 2001, էջ 27-30:
5. Օրենքի և դատաիրավական համակարգի դերը Հայաստանի ժողովրդավարացման գործընթացում. Հիմնախնդիրներ, Ռազմավարական և ազգային հետազոտությունների հայկական կենտրոն, Երևան, 2001, 64 էջ:
6. Ընտանեկան բռնությունները Հայաստանի Հանրապետությունում (սոցիոլոգիական ուսումնասիրություն), Երևան, 2002, էջ 7-13, 72-93, 88-92, (համահեղինակ՝ Ռ. Օհանջանյան):
7. Արտագնացությունը Վայոց ձորում, Հայ ժողովրդական մշակույթ 8, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2006, էջ 36-43:
8. Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունները քաղաքացիական հասարակության կայացման արդի պայմաններում II, Երևան, 2005, էջ 22-37, 111-123 (համահեղինակ Յու. Մկրտումյան):
9. Հայաստանի Հանրապետությունից աշխատանքային միգրացիայի էթնոմշակութային և սոցիալ-հոգեբանական հիմնախնդիրները, Ոչ նյութական մշակույթ. Ավանդական բանավոր ժառանգություն, Գիտելիք և խորհրդանիշ, հավատալիք և սովորույթ, **ՅՈՒՆԵՍԿՕ**-ի «Ոչ նյութական մշակութային ժառանգության պաշտպանության մասին» կոնվենցիայի շրջանակներում, Միջազգային 2-րդ գիտաժողովի հոդվածների ժողովածու (29 նոյեմբերի - 2 դեկտեմբերի, Ադվերան 2006) Երևան, 2007, էջ 135-144:
10. Ծիրակի մարզի բնակչության աշխատանքային միգրացիոն գործընթացներն արդի շրջանում, Ծիրակի պատմամշակութային ժառանգությունը, Հանրապետական յոթերորդ գիտական նստաշրջանի նյութեր, Գյումրի, 2007, էջ 174-178:
11. Տավուշի մարզի բնակչության տեղաշարժերը հետխորհրդային շրջանում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XIV, Նյութեր հանրապետական գիտական նստաշրջանի, Երևան, 2007, էջ 38-45 (համահեղինակ՝ Հ. Սարգսյան):
12. Ընտանիքի և ամուսնության հիմնախնդիրները Տավուշի մարզի աշխատանքային միգրանտների շրջանում. Տավուշ, Նյութական և հոգևոր ժառանգություն, Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Իջևան, Երևան, 2009, էջ 239-244 (համահեղինակ՝ Լ. Վարդանյան):
13. Արտագնացությունը Հայաստանում (19-րդ դարի երկրորդ կես-20-րդ

- դարի 80-ական թթ.), Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն, նյութեր և ուսումնասիրություններ, Երևան, 2009, N 26, էջ 1-88:
14. Օմսկի հայկական համայնքի ձևավորումը աշխատանքային միգրացիայի համատեքստում, Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդական մշակույթ XV, Երևան, 2010, էջ 210-218:
 15. Խառնամուսնությունները և ինքնության խնդիրները ՀՀ աշխատանքային միգրանտների շրջանում, Հայ ինքնության որակների պահպանումը խառնամուսնություններում, Գիտագործնական համաժողով, գեկուցումների ժողովածու, Երևան, 25-26 ապրիլ, 2010, էջ 141-147:
 16. Աշխատանքային միգրացիան հետխորհրդային Հայաստանի գյուղական բնակչության շրջանում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2011, N1-2, էջ164-177:
 17. Աշխատանքային միգրացիան և ընտանիքի փոխակերպումները հետխորհրդային Հայաստանում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2012, N2-3, էջ 254-265:
 18. Միգրացիան և մշակութային փոխակերպումները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2013, N2, էջ 184-193:
 19. Միգրացիայի միտումները հետխորհրդային Հայաստանի բնակչության շրջանում (1991-2010), Ավանդականը և արդիականը հայոց մշակույթում, Հայ ժողովրդի մշակույթ XVI, Դ. Վարդումյանի ծննդյան 90-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Երևան, 2014, էջ 293-290:
 20. Սոցիալական ցանցերը և Հայաստանից աշխատանքային միգրացիայի ձևավորման առանձնահատկությունները, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2014, N1, էջ 203-213:
 21. Աշխատանքային միգրացիան Տավուշում, Տավուշ. սոցիալ-մշակութային գործընթացներ (ավանդույթ և արդիականություն), Երևան, 2014, էջ 83-125:
 22. Տնտեսական սոցիոլոգիա, Հասարակության սոցիալ-տնտեսական ստրատիֆիկացիա (շերտավորում), Ձեռներեցությունը որպես տնտեսական գործառույթ (Դասախոսությունների տեքստ), Հայաստանի ազգային ազրարային համալսարան, Երևան, 2014, 73 էջ:
 23. Հայաստանի Հանրապետության ազգային փոքրամասնությունների միգրացիան (Էթնոսոցիոլոգիական հետազոտություն), Երևան, 2015, 208 էջ:
 24. Արտագաղթի միտումները հետխորհրդային Հայաստանի ազգային փոքրամասնությունների շրջանում, Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երևան, 2016, N1, էջ 184-195:
 25. Проблемы изучения этносоциальных аспектов сезонной миграции/ Тезисы докладов 5-ой Всесоюзной научной школы ученых-экономистов, часть II, Владимир, 1987, с. 366-367.

26. Постсоветское пространство: Этносоциальные последствия экономической миграции населения Армении/ IV конгресс этнографов и антропологов России, Тезисы докладов, Нальчик, 2001, с. 48.
27. Экономические мигранты Армении на трудовом рынке Российской Федерации/Международная научная конференция «Археология. Этнология. Фольклористика Кавказа», Тбилиси, 2004, с. 179.
28. Отходничество-важный компонент миграции армянского этноса в постсоветский период/ Материалы первого международного конгресса кавказоведов, Тбилиси, 2007, с. 228-230.
29. Основные проблемы эксплуатации трудовых мигрантов из Республики Армения/ Международная научная конференция «Археология. Этнология. Фольклористика Кавказа», Тбилиси, 2007, с. 275-276.
30. Проблемы социально-психологической адаптации армянских мигрантов в РФ/ Материалы первой международной научно-практической конференции, Пенза, 2008, с. 20-25. (соавтор Варданян М.М.)
31. Трудовая миграция/Армяне (серия «Народы и культуры»), М., 2012, с. 519-526.
32. Costs and Benefits of Labour Mobility between the EU and the Eastern Partnership Partner Countries - Country Report: Armenia, CASE – Center for Social and Economic Research, Network Studies and Analyses No. 461/ 2013, Warsaw, 2013, p. 29-38, 46-52 (համահեղինակ Makaryan G.)
33. Examining factors impacting female attitudes towards having a job in South Caucasus, Լրագրեր հասարակական գիտությունների, Երևան 2014, N3, 185-199 (համահեղինակ R. Bakhtavoryan, T. Zohrabyan, H. Khachatryan)
34. Analysis of faktofs impacting rural womens labor force participation in Armenia, The problemms sustained social-economic development of Republic of Armenia, collected articles-1(23) Հայաստանի Հանրապետության սոցիալ-տնտեսական կայուն զարգացման հիմնախնդիրները, Գիտական հոդվածների ժողովածու-1(23), Երևանի «Անանիա Շիրակացի» միջազգային հարաբերությունների համալսարան, Երևան, 2016, էջ 309-322 (համահեղինակ R. Bakhtavoryan, T.Dallakyan):

ԳԱԼՏՅԱՆ ՄԻԳՐԱՆ ՎԱՐԴԵՏՈՎԻՇ

СОЦИАЛЬНО-КУЛЬТУРНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ТРУДОВОЙ МИГРАЦИИ РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ

РЕЗЮМЕ

Основная цель диссертации - выяснение на основе сравнительного анализа результатов этносоциологических исследований и полевых этно-

графических материалов советского и постсоветского периодов этнокультурных и социальных изменений, которые оказывает трудовая миграция из Армении на мигрантов, их семьи, этнос и общество. Анализ материалов свидетельствует, что в досоветский период отходничество стимулировало территориальную подвижность населения Армении, формирование у него новых социально-культурных ценностей и способствовало процессу скорейшего распада устоев патриархального гердастана. В советский период отходничество оказало непосредственное влияние на социальную структуру, экономические и социально-культурные отношения сельских поселений Армении, став важным фактором отражения новых явлений. Среди них отметим этнодемографические, социально-профессиональные и половозрастные изменения, происходящие в материальной, духовной и соционормативной культуре в целом ряде регионов городского и сельского населения Армении. В отличие от советского периода, когда отходничество имело ярко выраженный сезонный характер и охватывало в основном население горных и предгорных районов, в постсоветский период отходничество имеет продолжительный характер, и в нем участвует городское и сельское население почти всех марзов Армении. В контексте советского и постсоветского периода определенные изменения наблюдаются в причинах трудовой миграции, ее этническом, социально-профессиональном и половозрастном составе. В советский период более низким было участие армянских женщин в этом процессе, а среди мужчин высокий процент составляли представители с средне-специальным образованием. В постсоветский период, напротив, не только возросло число женщин, но и трудовых мигрантов с высшим образованием. Специфика структуры армянских семей, а также ряда национальных меньшинств Армении (в частности, наличие двух-трех поколенных семей, проживающих под одной крышей) способствовала формированию у них определенного миграционного поведения и трудовой миграции сразу нескольких членов семьи трудоспособного возраста. Если в советский период группы трудовых мигрантов формировались по родственному и территориальному принципу, то в постсоветский период родственные институты по своим показателям уступил место смешанным, не основанным на родстве группам, а также увеличению числа выезжающих самостоятельно. Основным направлением трудовой миграции из Армении всегда была РФ. Главными причинами этого являются отсутствие визового режима, знание (русского) языка, общность культурных черт, а также наличие многочисленной армянской диаспоры. Высокий уровень безработицы в Армении считается важным фактором трудовой миграции, однако она приобретает действенный характер только благодаря сформировавшимся в диаспоре этническим социальным сетям. Для определенной части мигрантов они сокращают не только риски и расходы, связанные с переездом, но и способствуют их интеграции в иноэтническую среду, контролю поведенческих норм, преодолению внешнего давления. Материалы исследования свидетельствуют, что средства, заработанные в результате трудовой миграции, подавляющее большинство и сельских, и городских мигрантов, в том числе и представители национальных меньшинств, в наши дни в основном

направляют на удовлетворение необходимых потребностей семьи; по сравнению с советским периодом сократились расходы, связанные со строительством дома и брачно-свадебными обрядами. Определенная часть мигрантов за счет заработанных доходов покрывает расходы на образование и здравоохранение членов своей семьи. В зависимости от продолжительности трудовой миграции, возраста и образовательного уровня мигрантов в результате общения с местным населением они в иноэтническом окружении как экспортируют свои культурные элементы, так и вносят элементы новой культуры в свой собственный культурно-бытовой облик. Миграция из республики для армян и национальных меньшинств Армении на протяжении поколений превратилась в важный источник формирования нового культурного и образовательного капитала. В иноэтнической среде она стала важным механизмом формирования этнического предпринимательства. Трудовая миграция является серьезным вызовом крепости семьи и модели ее трансформации. По сравнению со среднестатистическими показателями республики, среди трудовых мигрантов высок процент разведенных семей. Трудовая миграция способствует усилению тенденции эмиграции и воспроизводства этноса за пределами республики.

MIHRAN V. GALSTYAN

SOCIO-CULTURAL ISSUES OF LABOUR MIGRATION IN THE REPUBLIC OF ARMENIA

SUMMARY

The main aim of the dissertation is to explore the ethno-cultural and social transformations and consequences of labour migration on the level of migrants, their families, the ethnos as well as society. The dissertation is based on the comparative analyses of ethno-sociological research results and ethnological field materials conducted in Soviet and post-Soviet period. The analyses of these materials showed that post-Soviet emigration promoted the mobility of Armenian population, the development of new socio-cultural values, as well as it contributed to the acceleration of the destruction process of patriarchal family structure that existed in Armenian reality. The post-Soviet emigration had its effects on the social, economic structure as well as on socio-cultural relations of Armenian rural areas. Thus, it became an essential factor for the manifestation of a new reality, such as: the transformation of ethno-demographic, socio-professional and gender-aged structure as well as material, spiritual, cultural and socio-normative changes in the society. The Soviet period of emigration had a marked seasonal character. Additionally, it was driven mainly by inhabitants of Armenian mountainous and foothill regions. The post-Soviet emigration had a long-lasting character and was driven by the inhabitants of nearly all the regions, both urban and rural areas. In the context of Soviet and post-Soviet emigration some changes were observed among the reasons of labour migra-

tion as well as among the structure of ethnic, socio-professional, gender-aged and educational characteristics. In Soviet period the share of emigrant women was low, while among men there was a high percentage of those having secondary-vocational education. In post-Soviet period, in contrary, not only the number of women was increased but also the number of labour migrants having higher education. The peculiarities of the family structure of Armenians and some ethnic minorities (particularly the presence of two or three generations living in one household) contributed to the development of migration behaviour and to the emigration of some workable aged people. If during the soviet period labour migrants' groups were formed based on kinship and territorial bases, in post-Soviet period the factor of kinship was replaced with non-kinship principle, as well as there was an increase of the number of people emigrating individually. The main flow of labour migration has always been directed to the Russian Federation. The main reason has been the absence of demands for visa, language skills, common cultural characteristics as well as the presence of a large Armenian community. The high level of unemployment in Armenia is an important factor for labour migration. However, these factors are being realized only thanks to ethnic social networks formed abroad. Social network is an important mean for enabling and involving new labour migrants and for making the migration decision. These not only decrease the costs and risks of migration but also contribute to the integration to the new environment, easier control of behavioural norms and reduction of external pressure. The results of the research indicate that both rural and urban population as well as ethnic minorities direct earned money to meet their prior family needs. Compared to the Soviet period costs associated with the construction of housing and marriage results were reduced. Part of them also covered educational and health costs of the family members.

Depending on the duration of labour migration, the age and educational level of a migrant, as well as level of interaction with other –ethnics they invest new cultural elements in their everyday life both in the host-society and in their home country. Migration has become a source of formation of a new cultural and educational capital both for ethnic Armenians and for national minorities settled in Armenia. It has become also an important source for the development of ethnic-entrepreneurship in other-ethnic environment.

Labour migration is an important challenge for the stability of a family and for the transformation of its structures. Compared with the average index of the republic, the rate of divorces is high among labour migrants. Labour migration contributes to the increase of permanent emigration trends from Armenia as well as increase of the number of children born abroad.

A handwritten signature in black ink, consisting of a stylized first letter 'U' followed by several loops and a final flourish.

